

Algemene Inlichtingen- en
Veiligheidsdienst
*Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties*

Anti-institutioneel-extremisme in Nederland

Een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde?

Foto voorzijde:
Een verkeersbord in het Zeeuwse dorp Vrouwenpolder waarop met grote zwarte letters 'The Great Reset' is gespoten. Eronder is een sticker geplakt met de tekst 'NOS = FAKENEWS'. Foto: ANP

Inhoud

Essentie 4

Inleiding 6

1 Democratische rechtsorde 10

1.1 De Nederlandse brede benadering van de democratische rechtsorde 11

1.2 Essentiële structuurelementen en noodzakelijke procesvoorwaarden 12

1.3 Democratische rechtsorde in beweging 13

1.4 Ondermijning van de democratische rechtsorde door extremisme 14

1.5 Beoordelingskader voor de inschatting van de dreiging uitgaande van extremistische narratieven 15

2 Gedachtegoed van het anti-institutioneel-extremisme 16

2.1 Het narratief: een 'kwaadaardige elite' aan de macht 16

2.2 Verschillende subnarratieven 16

2.3 Overlap met andere (extremistische) groeperingen 18

2.4 Internationale invloeden 19

2.5 De achtergrond van het ontstaan van anti-institutionele sentimenten 21

3 Beoordeling ondermijning democratische rechtsorde 22

3.1 Ondermijning politiek systeem (de verticale dimensie) 22

3.2 Ondermijning open samenleving (de horizontale dimensie) 28

3.3 Mate van aanzetten tot extremistisch handelen 29

3.4 Mate van aanhang in Nederland 30

3.5 Mate van weerbaarheid 32

4 Conclusie en vooruitblik 34

4.1 Waarschijnlijk een ernstige dreiging op de lange termijn 34

4.2 Een mogelijke dreiging van geweld op de korte termijn 34

4.3 Een narratief met groeipotentieel 35

4.4 Omgaan met het narratief 36

4.5 Vooruitblik 37

Publiekssamenvatting 38

Definitielijst 42

Essentie

Deze publicatie is bedoeld om inzicht te geven in de dreiging die het anti-institutioneel-extremisme vormt voor de democratische rechtsorde. De analyse is openbaar zodat alle overheidsonderdelen, maar ook media, wetenschap en alle Nederlanders in staat gesteld worden het anti-institutioneel-extremisme te herkennen en tegen te gaan.

Tegelijkertijd wil de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) eraan bijdragen dat kritiek tegen instituties niet zonder meer als extremistisch worden bestempeld. Kritiek, protest en demonstraties tegen instituties - inclusief acties waar de grenzen van de wet worden opgezocht - zijn tenslotte essentieel voor het functioneren van de democratische rechtsorde.

‘Kwaadaardige elite’

Deze publicatie over anti-institutioneel-extremisme gaat specifiek over de beweging die gelooft dat er internationaal en in Nederland een 'kwaadaardige elite' aan de macht is die de bevolking zou willen onderdrukken, tot slaaf maken en deels vermoorden. Om deze bevolking angst aan te jagen, tot gehoorzaamheid te dwingen en haar eigen ‘geheime’ agenda uit te rollen zou deze 'kwaadaardige elite' allerlei zaken verzinnen en orkestreren. Zoals de coronapandemie, de stikstofcrisis, de oorlog in Oekraïne, de aardbevingen in Turkije en de treinontsporing in Voorschoten. De AIVD noemt het geheel aan boodschappen dat hierover verspreid wordt ‘het narratief over een kwaadaardige elite’.

Het anti-institutioneel-extremisme is geen onderdeel van het rechts-extremisme, of andersom. Hoewel er raakvlakken zijn tussen de twee bewegingen, zijn anti-institutioneel-extremisten niet per definitie antisemitisch, en beschouwen zij het ‘witte ras’ niet als superieur.

Ondermijning van de democratische rechtsorde

De voornaamste dreiging die uitgaat van het anti-institutioneel-extremisme is dat de democratische rechtsorde op de lange termijn waarschijnlijk ernstig wordt ondermijnd door de verspreiding van het narratief over een ‘kwaadaardige elite’.

Het narratief ondermijnt de democratische rechtsorde door een beeld te schetsen over het bestaan van een kwaadaardige elite dat feitelijk onjuist is. Daarmee tast het narratief het vertrouwen in de wetgevende, uitvoerende, en/of rechtsprekende macht, de ‘traditionele’ media en wetenschap onterecht aan, en ondermijnt het langzaam maar zeker de legitimiteit van deze instituties.

Mogelijke geweldsdreiging
De AIVD schat in dat de brede verspreiding van het narratief mogelijk op de kortere termijn ook een geweldsdreiging vormt. Hoewel aanjagers van het anti-institutioneel-extremisme over het algemeen niet expliciet oproepen tot geweld, voorziet het narratief wel in een frame dat er een vijand is - de 'kwaadaardige elite' - waarmee men feitelijk in staat van oorlog verkeert. Individuele aanhangers kunnen dat zien als rechtvaardiging voor geweld en intimidatie gericht op vertegenwoordigers van instituties, zoals politici, rechters, journalisten en wetenschappers.

Weerbaarheid en vertrouwen in instituties
De weerbaarheid tegen de dreiging van het narratief over een 'kwaadaardige elite' hangt mede af van het publieke vertrouwen in de instituties, en in de personen die voor deze instituties verantwoordelijkheid dragen. De wijze waarop dossiers als de toeslagenaffaire en de gaswinning in Groningen zijn afgewikkeld, heeft waarschijnlijk onder grotere groepen geleid tot meer twijfel over de oprechtheid van overheidshandelen. Aanjagers van het anti-institutioneel-extremisme spelen daar actief op in door het handelen te verklaren op basis van het narratief over een 'kwaadaardige elite'. De manier waarop (overheids)instituties presteren en communiceren heeft dus directe invloed op de dreiging van het anti-institutioneel-extremisme en de weerbaarheid ertegen. De publieke perceptie over politieke beslissingen, beleid en bijzondere gebeurtenissen, en het beeld of de besluitvorming transparant is verlopen en of tegengeluiden serieus zijn behandeld, speelt daarbij een zeer belangrijke rol.

De AIVD heeft ervoor gekozen om een uitgebreide en relatief technische analyse te publiceren om zoveel mogelijk inzicht, transparantie en nuance te verschaffen aan het maatschappelijke debat over anti-institutioneel-extremisme. Achteraan deze publicatie vindt u de publiekssamenvatting.

Inleiding

Het anti-institutioneel-extremisme in Nederland

In Nederland is een beweging ontstaan van mensen die geloven dat er internationaal en in Nederland een 'kwaadaardige elite' aan de macht is, bestaande uit onder andere de overheid, de media en de wetenschap, die 'de gewone mens' wil onderdrukken, tot slaaf maken en deels vermoorden. Deze elite zou met een 'geheime agenda' naar totale wereldcontrole streven. Aanhangers van dit gedachtegoed stellen daarom in een staat van oorlog te verkeren met de vermeende 'kwaadaardige elite'. De Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) beschrijft deze overtuiging als het narratief over een 'kwaadaardige elite'.[1] Dit narratief is extremistisch[2] van aard omdat dit de democratische rechtsorde kan ondermijnen als een substantieel deel van de samenleving erin gaat geloven. De aanhangers van dit 'kwaadaardige-elite-narratief' noemen wij anti-institutioneel-extremisten omdat deze beweging zich richt tegen (de instituties van) de overheid, media en wetenschap.

Tweeledige dreiging

Het narratief dat er een 'kwaadaardige elite' aan de macht is, heeft twee typen gevolgen. Ten eerste acht de AIVD het door het narratief gevoede, groeiende wantrouwen tegen de overheid en instituties die zouden werken voor de 'kwaadaardige elite' een ernstige dreiging voor de democratische rechtsorde op de lange termijn. Het is ontzettend belangrijk dat mensen (on)gefundeerde kritiek kunnen uiten over de overheid en instituties. Vaak is er, ook binnen complottheorieën[3], sprake van een kern van waarheid of terechte kritiek. Maar het gedachtegoed dat er een 'kwaadaardige elite' zou zijn die de macht heeft over instituties en, om totale controle te verkrijgen, het volk moedwillig onderdrukt en deels vermoordt, beschouwt de AIVD als ondermijnend voor de democratische rechtsorde. Door de vermenging van soms terechte kritiek met het narratief over een 'kwaadaardige elite', verschilt zij met 'gewone' kritiek en andere uitingen van onvrede over instituties. Dit onderscheid is cruciaal.

[1] In deze context beschouwt de AIVD een narratief als een set van boodschappen die betrekking hebben op bepaalde gebeurtenissen, situaties of ontwikkelingen in de wereld en een zekere verklaring daarvoor veronderstellen. Deze verklaring hoeft niet expliciet gemaakt te worden, maar kan ook impliciet blijken uit het systematisch herhalen van suggestieve boodschappen.

[2] De AIVD definieert extremisme als het uit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. Voorbeelden van niet-gewelddadige activiteiten zijn systematisch haatzaaien, angst verspreiden, desinformatie verspreiden, demoniseren en intimideren, verwerpen van wet- en regelgeving, en pogingen om een parallelle samenleving tot stand te brengen waarbij het gezag van de Nederlandse overheid en het rechtssysteem wordt afgewezen.

[3] De AIVD definieert een complottheorie als een specifieke vorm van des- of misinformatie, waarbij mensen de overtuiging hebben dat bepaalde gebeurtenissen of situaties in het geheim en achter de schermen zijn gemanipuleerd door machtige groepen met verkeerde bedoelingen.

Het gecreëerde beeld van een kwaadaardige overheid en slaafse of onbetrouwbare media en wetenschappers draagt bij aan de aantasting van het vertrouwen in de wetgevende, uitvoerende, en/of rechtsprekende macht, 'traditionele' media en wetenschap en de ondermijning van de legitimiteit hiervan. Als het vertrouwen in instituties steeds minder wordt, kan de samenleving de macht niet langer delegeren aan de machthebbers en erodeert de democratische rechtsorde. Als specifieke groepen mensen bijvoorbeeld niet meer stemmen omdat ze de politiek niet vertrouwen, komen hun meningen en idealen in de politiek minder aan bod als er besluiten genomen worden over hoe dingen in Nederland moeten worden geregeld. Ook zal bijvoorbeeld de rechtsspraak onder druk komen te staan als mensen niet langer geloven dat rechters onafhankelijk zijn. Zij kunnen zich daarmee bijvoorbeeld ook niet gehouden voelen aan rechterlijke uitspraken. Daarnaast kan de relatie tussen burgers onderling verder polariseren doordat extremisten het narratief aangrijpen om een onverdraagzame parallelle samenleving te rechtvaardigen. Als het aantal aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' blijft toenemen, zullen waarschijnlijk op termijn steeds grotere groepen de legitimiteit van rechtsstatelijke instituties ontkennen en onverdraagzaam optreden tegen anderen.

Ten tweede kan dit narratief over een 'kwaadaardige elite' op de kortere termijn een mogelijke rechtvaardiging bieden voor het gebruik van geweld tegen de vermeende 'kwaadaardige elite'. Niet eerder werden er bij het Team Bedreigde Politici zoveel meldingen van bedreiging en intimidatie gedaan als in 2022. Dit is het politieteam dat zich richt op strafbare bedreigingen tegen mensen in het Rijksdomein.[4] Al in de maanden tot en met november 2022 zijn er ruim duizend meldingen bij het team binnengekomen, in tegenstelling tot de jaren daarvoor waarin er maximaal rond de 600 meldingen in een heel jaar waren. Hoewel hier niet zomaar een verband kan worden aangetoond, wordt deze stijging onder andere toegewezen aan de toename van maatschappelijke onrust over zaken als de coronamaatregelen en de stikstofproblematiek. Het is waarschijnlijk dat deze onrust voor een deel gevoed wordt vanuit het narratief over een 'kwaadaardige elite'.

Een voorbeeld van de gewelddadige dreiging die uitgaat van het narratief over een 'kwaadaardige elite' is de aanhouding in 2022 van een man die een moordaanslag beraamde op (toen demissionair) premier Mark Rutte. Hij plaatste meerdere opruiende berichten in Telegram-groepen waarin veel anti-institutionele boodschappen werden verspreid. In januari 2022 is een andere man gearresteerd, nadat hij met een brandende fakkel D66-leider Sigrid Kaag op haar thuisadres bezocht. Ook hij bleek een aanhanger van verschillende theorieën die deel uitmaken van het narratief over een 'kwaadaardige elite'.

[4] www.politie.nl/nieuws/2022/september/30/00-steeds-meer-meldingen-van-bedreiging-politici.html
Steeds meer meldingen van bedreiging politici, d.d. 30 september 2022.

Taak AIVD
De AIVD heeft de wettelijke taak om in het kader van de nationale veiligheid onderzoek te verrichten naar organisaties en personen die door de doelen die zij nastreven, dan wel door hun activiteiten, aanleiding geven tot het ernstige vermoeden dat zij een gevaar vormen voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde, dan wel voor de nationale veiligheid of voor andere gewichtige belangen van de staat.[5] Gezien de dreiging die uitgaat van het anti-institutioneel-extremisme tegen de democratische rechtsorde, onderzoekt de AIVD personen en organisaties die gezien hun uitingen, contacten en activiteiten als aanjager van het 'kwaadaardige-elite-narratief' worden gezien. Dit kunnen zowel personen en organisaties zijn die op de voorgrond opereren en actief het narratief in de openbaarheid brengen, als personen en organisaties die meer op de achtergrond acteren en bijvoorbeeld een grote faciliterende rol spelen. Het doel van de AIVD is om inzicht te krijgen in de dreiging die uitgaat van anti-institutioneel-extremisme en het daaraan gerelateerde narratief over een 'kwaadaardige elite'. Om op basis daarvan anderen in staat te stellen deze dreiging tegen te gaan. Hieronder vallen overheidspartners, maar ook het bredere publiek. Zowel de overheid als burgers zijn verantwoordelijk voor het goed functioneren van de democratische rechtsorde en de samenleving als geheel is aan zet om de democratische rechtsorde te beschermen tegen de effecten van extremistisch gedachtegoed.

Een open publicatie over anti-institutioneel-extremisme
In het licht van de beschreven dreigingen wil de AIVD overheidspartners en instituties helpen dit fenomeen te begrijpen, om ook de bredere samenleving in staat te stellen de dreiging van het anti-institutioneel-extremisme te herkennen en tegen te gaan. Daarbij is het cruciaal dat men onderscheid kan maken tussen vijandigheid gebaseerd op een extremistische ideologie, zoals beschreven in het narratief over een 'kwaadaardige elite', en reguliere vormen van kritiek tegen de instituties. Activisme en radicale protestacties horen bij het functioneren van de democratische rechtsorde. Met deze publicatie streeft de AIVD ernaar dat extremistische boodschappen die onderdeel zijn van het narratief over een 'kwaadaardige elite' makkelijker herkend worden en dat onderkend wordt dat deze feitelijk onjuist zijn.[6] En dat kritiek tegen instituties niet zondermeer als extremistisch wordt bestempeld. Kritiek, protest en demonstraties tegen instituties - inclusief acties waar de grenzen van de wet worden opgezocht - zijn tenslotte essentieel voor het functioneren van de democratische rechtsorde.

---

5 Dit betreft de zogeheten 'A-taak' van de AIVD beschreven in de Wet op inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017, artikel 8, lid 2 onder a.

6 De AIVD beschouwt een narratief als het geheel aan boodschappen dat gezamenlijk een verhaal vertelt, in deze context gaat het om een zeker wereldbeeld dat wordt geschetst. Als een narratief ook een zeker probleem veronderstelt ten aanzien van de staat en/of samenleving en daartoe oplossingsrichting aandraagt, dan is dit narratief een ideologie.

De AIVD heeft ervoor gekozen om een uitgebreide en relatief technische analyse, gebaseerd op inlichtingenonderzoek en open bronnen, te publiceren. Daarmee doen we recht aan de complexiteit van de dreiging, het belang om transparant te zijn over de manier waarop de AIVD zijn analyses maakt, en de vereiste nuances die nodig zijn in het maatschappelijke debat over anti-institutioneel-extremisme. In hoofdstuk 1 beschrijven we wat onder de democratische rechtsorde wordt verstaan en welk beoordelingskader de AIVD gebruikt om de niet-gewelddadige dreiging voor de democratische rechtsorde van alle extremistische bewegingen in Nederland te beoordelen. In hoofdstuk 2 lichten we het narratief over een 'kwaadaardige elite' kort toe. In hoofdstuk 3 analyseren we dit aan de hand van het beoordelingskader uit hoofdstuk 1. In hoofdstuk 4 onderbouwen we de conclusie waarom de AIVD op de lange termijn een ernstige dreiging ziet uitgaan van het anti-institutioneel-extremisme voor de democratische rechtsorde, alsmede een mogelijke geweldsdreiging op de kortere termijn. Ten slotte vindt u achteraan een definitielijst en de publiekssamenvatting van deze publicatie.

De analyse van de AIVD is een inlichtingenanalyse en geen wetenschappelijk rapport. De inlichtingenanalyses van de AIVD zijn meestal voor bijvoorbeeld beleidsorganisaties en hebben vaak als doel het bevorderen van maatregelen ter bescherming van bepaalde belangen van de democratische rechtsorde, de nationale veiligheid, of andere gewichtige belangen van de staat. Zoals gebruikelijk bij inlichtingenanalyses worden er inschattingen gemaakt, ook als de AIVD niet over volledige en geverifieerde informatie beschikt. De AIVD geeft de onzekerheden in deze inschattingen aan door gebruik te maken van ‘waarschijnlijkheidstermen’. Van minst tot meest waarschijnlijk zijn dit: ‘onwaarschijnlijk’, ‘twijfelachtig’, ‘mogelijk’, ‘waarschijnlijk’ en ‘zeer waarschijnlijk’.

1 Democratische rechtsorde

In dit hoofdstuk beschrijven we de Nederlandse 'brede benadering' van de democratische rechtsorde.[7] Wat dit betekent, volgt in hoofdstuk 1.1. Kennis over de waarde van de democratische rechtsorde en over hoe deze werkt is noodzakelijk. Dit draagt bij aan het creëren van draagvlak bij iedereen die in de democratische rechtsorde leeft. Dit vergroot mogelijk ook de wil vanuit de samenleving om actief weerstand te bieden als deze bedreigd wordt. Vooral voor instituten zoals de AIVD, die de taak hebben om de democratische rechtsorde te beschermen, is kennis over de democratische rechtsorde heel belangrijk om mogelijke dreigingen waar te nemen en te beoordelen. De AIVD heeft daarom een beoordelingskader opgesteld waarmee niet-gewelddadige, extremistische dreigingen geanalyseerd kunnen worden. Dit kader lichten we toe aan het einde van dit hoofdstuk.

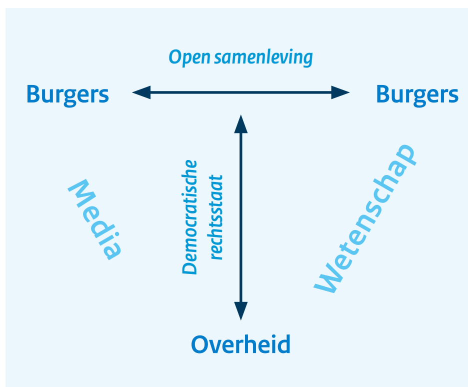
Foto 1. Stadsbeeld van Den Haag met de Hofvijver en diverse ministeries. Foto: ANP

[7] Ook al zo omschreven in AIVD-publicatie uit 2004, *Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale Islam tegen de democratische rechtsorde*. Zie https://www.aivd.nl/documenten/publicaties/2004/12/23/van-dawa-tot-jihad, p.13

1.1 De Nederlandse brede benadering van de democratische rechtsorde

In Nederland wordt de democratische rechtsorde gezien als een maatschappelijke orde, gebaseerd op recht én democratie. Vandaar de voorkeur voor de term 'democratische rechtsorde'. Niet elke rechtsorde is democratisch. Veel niet-democratische landen hebben wel een rechtsorde (wet- en regelgeving waarvan gezegd wordt dat iedereen zich er moet aan houden), maar geen democratische rechtsorde. Een democratische rechtsorde is gebaseerd op grondrechten, die aangeven op welke manier de overheid zich tegenover de burger zou moeten gedragen. Het gaat daarbij om de klassieke grondrechten[8] en om sociale grondrechten.[9] Daarnaast is een rechtsorde democratisch als burgers regelmatig en op basis van gelijke politieke rechten betrokken worden bij het vaststellen, beoordelen en eventueel verbeteren ervan. Dit gebeurt bijvoorbeeld tijdens verkiezingen.

De 'brede benadering' betekent dat de democratische rechtsorde in Nederland wordt beschouwd als een politiek systeem (een democratische rechtsstaat) én als een manier van samenleven (een open samenleving). De verhouding tussen de overheid en burgers wordt ook wel de verticale dimensie genoemd. De open samenleving en verhoudingen tussen burgers onderling worden ook wel de horizontale dimensie genoemd. Daarbij gaat het ook om de onderlinge wisselwerking tussen de rechtsstaat en de samenleving, waar media en wetenschap een belangrijke rol spelen. Zowel de instituties als burgers zijn verantwoordelijk voor het goed functioneren van de democratische rechtsorde.

Figuur 1. Dimensies van een democratische rechtsorde

[8] Hieronder vallen zaken als het recht van burgers op gelijke behandeling, rechten zoals godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting, en rechten zoals het kiesrecht (de gelijkheidsrechten, vrijheidsrechten en participatierechten).

[9] Hieronder vallen zaken zoals het recht op huisvesting en gezondheidszorg.

1.2 Essentiële structuurelementen en noodzakelijke procesvoorwaarden

De juiste werking van het politieke systeem, de manier van samenleven tussen burgers onderling en de wisselwerking tussen beide, worden bepaald door de zogenoemde *essentiële structuurelementen en de noodzakelijke procesvoorwaarden* van de democratische rechtsorde.

De essentiële structuurelementen hebben betrekking op pagina 11 beschreven verticale as. Dit zijn grondbeginselen, procedures en instituties die invulling geven aan de verhouding tussen de overheid en burgers. Het gaat hierbij vooral om in wet- en regelgeving vastgelegde zaken zoals de scheiding der machten, verkiezingen en grondrechten. Een aantal lichten we uit in de onderstaande tabel.

Essentiële structuurelementen
Legaliteitsbeginsel
Geweldsmonopolie van de overheid
Scheiding der machten / trias politica
Grondrechten
Openbaarheid van bestuur
Meerderheidsregel bij politieke besluitvorming
Rechten van (politieke) minderheden
Actief en passief kiesrecht
Terughoudende opstelling van de overheid t.a.v. privélevens van burgers

Bij noodzakelijke procesvoorwaarden gaat het juist om meestal niet vastgelegde voorwaarden. Ze zijn daardoor niet of nauwelijks in juridische regels te vatten en ook niet afdwingbaar door een overheid. Men 'mag' deze procesvoorwaarden negeren en ervoor kiezen hier niet naar te handelen. Dit is echter onwenselijk voor het goed functioneren van de democratische rechtsorde. Er zijn ontzettend veel noodzakelijke procesvoorwaarden voor de democratische rechtsorde te noemen. Een aantal lichten we uit in de onderstaande tabel.

Algemene procesvoorwaarden
Voldoende mate van maatschappelijk vertrouwen
Voldoende mate van vertrouwen in de democratie als zodanig
Voldoende mate van sociale cohesie
Voldoende mate van loyaliteit tegenover andere burgers
Respect voor pluriformiteit en diversiteit
Respect voor het open karakter van de samenleving

Specifieke procesvoorwaarden
Erkennen dat instabiliteit bij een democratische rechtsorde hoort
Er moet voortdurend worden gezocht naar overeenstemming maar tegelijkertijd moet tegenspraak en kritiek altijd opnieuw worden gestimuleerd.[10]
Felle meningsverschillen en polarisatie zijn legitiem, zolang de tegenstanders/opponenten het belang van de ander accepteren en elkaar niet dehumaniseren. De democratische rechtsorde zou men de 'kunst van het vreedzaam vechten' kunnen noemen.[11]
Erkennen dat het volk altijd heterogeen is met verschillende idealen, belangen, identiteiten. Individueel verkozen vertegenwoordigers kunnen nooit beweren het volk in zijn geheel te vertegenwoordigen.
Erkennen dat de verantwoordelijkheid van 'het volk' zich niet beperkt tot het verkiezen van vertegenwoordigers. Ook na het afvaardigen van verkozen vertegenwoordigers, blijven burgers steeds verantwoordelijk voor het wel en wee van de democratische rechtsorde. In het bijzonder blijft de samenleving als geheel voortdurend verantwoordelijk voor de verhouding tussen burgers onderling.

1.3 Democratische rechtsorde in beweging

De democratische rechtsorde is geen 'volledig-klaar-voor-gebruik' product. Een democratische rechtsorde staat niet vast en is inherent dynamisch. Daarom is het van belang om de beschrijving van de verhoudingen 'tussen overheid en burgers' en 'tussen burgers onderling' niet te idealiseren en als normatief te stellen. Bij een democratische rechtsorde is er voortdurend sprake van 'werk in uitvoering'. Een gezonde democratische rechtsorde is altijd op zoek naar verbetering.[12] Daarom is het belangrijk dat er ruimte is voor de ontwikkeling van nieuwe ideeën over de democratie. Ook is er in een gezonde democratie altijd een combinatie aanwezig van het zoeken naar overeenstemming over hoe belangrijke problemen in de samenleving moeten worden opgelost en het organiseren van tegenspraak, met bijbehorende heftige debatten.[13] Een democratische rechtsorde staat dus niet per definitie gelijk aan een samenleving zonder frictie.

[10] In de democratische rechtsorde gaat het dus zowel om het met elkaar vinden van consensus (overeenstemming) over belangrijke beslispunten maar tegelijk ook om het voortdurend organiseren en stimuleren van dissensus (verschil van mening). Dat laatste is noodzakelijk voor de creativiteit en de voortdurende vernieuwing van de democratische rechtsorde en voorkomt 'tunneldenken'.

[11] Zie Hans Achterhuis en Nico Koning in hun boek 'De kunst van het vreedzaam vechten' (2014).

[12] De Franse denker Claude Lefort beschrijft dit als volgt: 'Democratie? Het is een droom te menen dat we al weten wat zij is; om ingenomen te zijn met haar toestand of die juist ellendig te noemen. Democratie is niet meer dan een pakket van mogelijkheden dat stamt uit een nog nabij verleden en dat we nog helemaal moeten verkennen.' Zie zijn boek 'Wat is politiek' (2016).

[13] Zoals omschreven door onder meer de Belgische denker Chantal Mouffe in haar boek 'Agonistics, Thinking the World Politically' (2013).

1.4 Ondermijning van de democratische rechtsorde door extremisme

De AIVD onderzoekt extremistische bewegingen omdat deze bestaan uit personen en organisaties die vanuit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. Onder extremisme valt dus ook terrorisme. Hieronder vallen terroristische bewegingen zoals het mondiaal jihadisme en rechts-terrorisme. Deze terroristische bewegingen vormen een dreiging voor de democratische rechtsorde omdat zij met ernstig geweld (een deel van) de bevolking ernstige vrees willen aanjagen, maatschappelijke veranderingen willen bewerkstelligen en/of politieke besluitvorming willen beïnvloeden.[14] Afhankelijk van hoe succesvol zij daarin zijn, wordt hierdoor het functioneren van de democratische rechtsstaat en de open samenleving ondermijnd.

Naast terroristische bewegingen onderzoekt de AIVD ook andere extremistische bewegingen. Deze bewegingen propageren geen of minder ernstig geweld, maar vormen desondanks een dreiging voor de democratische rechtsorde door de verspreiding van extremistisch gedachtegoed. De verspreiding van extremistische narratieven kan er namelijk voor zorgen dat de eerdergenoemde essentiële structuurelementen en/of noodzakelijke procesvoorwaarden van de democratische rechtsorde onder druk komen te staan.[15] De effecten van deze vorm van extremistische dreiging zijn minder snel zichtbaar dan die van de terroristische dreiging, maar de potentiële impact op het functioneren van de democratische rechtsorde is op de langere termijn over het algemeen groter. Als het vertrouwen in instituties verder afneemt, kunnen mensen hier hun gedrag op aanpassen. Zo kunnen zij er bijvoorbeeld voor kiezen om niet meer te stemmen tijdens verkiezingen of zelfs het stemproces te verstoren, maar wel eigen instituties op te richten. Een ander voorbeeld zou zijn dat zij een (onverdraagzame) parallelle samenleving oprichten. Daarnaast kan de verspreiding van extremistisch gedachtegoed ook de voedingsbodem voor radicalisering richting terrorisme vergroten.

---

[14] De AIVD hanteert voor terrorisme de definitie: 'Het uit ideologische motieven (voorbereiden van het) plegen van op mensenlevens gericht geweld of het veroorzaken van maatschappij-ontwrichtende schade, met als doel (een deel van) de bevolking ernstige vrees aan te jagen, maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen en/of politieke besluitvorming te beïnvloeden.'

[15] Het verschilt per extremistische beweging hoezeer het de intentie van de aanjagers en aanhangers is om de democratische rechtsorde te ondermijnen. Extremisten die tegen het systeem van de democratische rechtsorde zijn en deze willen verwerpen kunnen als 'anti-democratisch' worden bestempeld. Voor de impact van de dreiging maakt het overigens niet uit of extremisten bewust de democratische rechtsorde ondermijnen, of dat het slechts een bijproduct is van hun handelen.

1.5 Beoordelingskader voor de inschatting van de dreiging uitgaande van extremistische narratieven

De AIVD onderzoekt vier verschillende types niet-gewelddadige extremistische bewegingen die primair vanwege de verspreiding van extremistisch gedachtegoed een dreiging vormen voor de democratische rechtsorde. Dit zijn het anti-institutioneel-extremisme, links-extremisme, rechts-extremisme, en islamitisch extremisme. Voor al deze bewegingen gebruikt de AIVD hetzelfde beoordelingskader om de dreiging in te schatten die voortkomt uit de verspreiding van extremistische narratieven. Zie figuur 2. De uiteindelijke conclusie is niet het antwoord op een rekensom zoals het figuur doet vermoeden, maar is de combinatie van kwalitatieve inschattingen die op basis van beschikbare inlichtingen worden gemaakt.

Figuur 2. Beoordelingskader om de dreiging in te schatten die voortkomt uit de verspreiding van extremistische narratieven

Bij het toepassen van het beoordelingskader wordt eerst gekeken naar de aard van de boodschappen om de ernst van de ondermijning van de democratische rechtsorde te bepalen. Hierbij wordt bepaald hoezeer de boodschappen de eerdergenoemde essentiële structuurelementen en noodzakelijke procesvoorwaarden van de democratische rechtsorde ondermijnen en hoezeer ze aanzetten tot extremistisch handelen. Om de invloed en daarmee de omvang van ondermijning door het extremistische narratief te bepalen, wordt een inschatting gemaakt van de mate waarin het narratief in Nederland wordt aangehangen, en de groeipotentie. Tot slot wordt de weerbaarheid vanuit de democratische instituties en de samenleving tegen het extremistische narratief ingeschat. Op basis van deze elementen kan een conclusie worden getrokken over de dreiging van het narratief.

2 Gedachtegoed van het anti-institutioneel- extremisme

2.1 Het narratief: een 'kwaadaardige elite' aan de macht

De kern van het narratief over een 'kwaadaardige elite' is dat er een kleine, internationale, 'kwaadaardige elite' aan de macht is die handelt vanuit een geheim 'groter' plan. Deze veronderstelde 'kwaadaardige elite' heeft als doel om totale wereldcontrole te verkrijgen en wil de bevolking daarom onderdrukken, tot slaaf maken en deels vermoorden. Deze elite zit volgens het narratief binnen de verschillende onderdelen van de overheid, zoals de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende macht, en ook binnen de 'traditionele' media en de wetenschap. Verschillende functies en rollen maken dus deel uit van deze vermeende elite. Zo kan bijvoorbeeld een wetenschapper als onderdeel worden gezien, personen die vaccinaties toedienen, een gemeenteambtenaar, een politieagent of een politicus. De elite zou gebeurtenissen en fenomenen verzinnen en orkestreren, zoals de coronapandemie, de stikstofcrisis, de oorlog in Oekraïne, de aardbevingen in Turkije, en de treinontsporing in Voorschoten. Om de bevolking angst aan te jagen, te onderdrukken en zo tot gehoorzaamheid te dwingen om haar eigen agenda te kunnen doorvoeren.

Niet iedereen die deel uitmaakt van de overheid, 'traditionele' media en de wetenschap behoort volgens het narratief tot de 'kwaadaardige elite'. Binnen het systeem worden enkelen wel vertrouwd, zoals sommige wetenschappers, journalisten en politici die uitspraken doen die in lijn liggen met het narratief over een 'kwaadaardige elite'.

Meer informatie over dit narratief volgt in hoofdstuk 3, waar het narratief verder geanalyseerd wordt aan de hand van het beoordelingskader uit hoofdstuk 1.

2.2 Verschillende subnarratieven

Hoewel er een overkoepelend narratief over een 'kwaadaardige elite' bestaat, zijn er binnen deze stroming verschillende groeperingen te onderscheiden met elk hun eigen specifieke gedachtegoed, ofwel subnarratieven, dat zij binnen het overkoepelende narratief plaatsen. Hierbij moet worden opgemerkt dat zeker niet elke complotdenker als extremist gezien kan worden. De AIVD beschouwt alleen die complotdenkers als extremistisch, als die vanuit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. We beschrijven de subnarratieven van het extremistische narratief over een 'kwaadaardige elite' die op dit moment het meest prominent zijn. Er bestaan echter geen duidelijke scheidslijnen tussen de verschillende narratieven. Personen kunnen in meerdere narratieven tegelijkertijd geloven en de narratieven zelf overlappen ook deels. Een duidelijk beeld van hoe de wereld er na de val van de 'kwaadaardige elite' uit zou moeten zien, ontbreekt over het algemeen. Dit geeft verschillende groepen een gezamenlijk doel van 'tegen de huidige situatie zijn' en voorkomt tegelijkertijd onenigheid over hoe de nieuwe situatie eruit zou moeten zien.

Een eerste voorbeeld van een prominent anti-institutioneel subnarratief is het idee dat de beschreven 'kwaadaardige elite' zich niet alleen schuldig maakt aan onderdrukking van de bevolking, maar ook aan kinderhandel en satanisch kindermisbruik. Binnen dit soort groeperingen wordt bijvoorbeeld een link gelegd tussen het overlijden van een aantal kinderen en satanische pedofilie. Dit heeft al geleid tot meerdere bedreigingen aan het adres van vertegenwoordigers van deze zogenaamde elite.

Ook is er een groeiende groep die gelooft dat de 'kwaadaardige elite' vanuit een geheime, dictatoriale agenda mensen het, volgens hen, 'woke' gedachtegoed oplegt. Deze groep binnen het anti-institutioneel-extremisme is ontstaan uit een breder fenomeen binnen de samenleving waarbij men zich uitspreekt tegen het zogenaamde 'woke' gedachtegoed. Anti-institutioneel-extremisten die zich hierover uitspreken gaan echter een stap verder en geloven dat de 'kwaadaardige elite' met dit gedachtegoed haar eigen macht zeker wil stellen door de bevolking te dwingen mee te gaan in hun ideeën. Zij denken dat de overheid en de media *moedwillig* een bepaald gedachtegoed verspreiden en de publieke opinie *controleren* over bijvoorbeeld 'woke cultuur', LHBTI+-emancipatie, het klimaat en immigratie. Zo wordt er gesteld dat er vanuit de 'kwaadaardige elite' geen aandacht wordt besteed aan het klimaat omdat men zich hier echt zorgen om maakt, maar dat de klimaatproblemen verzonnen zijn omdat er met de creatie van nieuwe energiebronnen veel geld kan worden verdiend. Ook wordt in dit kader veel gesproken over 'cultuurmarxisme'.[16]

Een ander subnarratief vermengt het narratief over een 'kwaadaardige elite' met spirituele opvattingen. Deze groep benadrukt dat zij een strijd voeren tussen Goed en Kwaad. In dit narratief komen onder andere veel elementen van het christendom/gnostiek en/of New Age terug. Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat God de mens het recht geeft om de 'kwaadaardige elite' niet te gehoorzamen of een spirituele oorlog tegen de 'kwaadaardige elite' te voeren. In de wetenschap wordt dit fenomeen ook wel 'conspiritualisme' genoemd.[17]

Een laatste voorbeeld van een anti-institutioneel-extremistisch subnarratief betreft de 'soevereinen'. Gemeenten in Nederland, de Belastingdienst en de politie worden steeds vaker geconfronteerd met personen die zichzelf 'soeverein' verklaren. De soevereinen maken deel uit van een breder verschijnsel waarin burgers zich afscheiden van de Nederlandse maatschappij en/of zelfs parallelle samenlevingen nastreven. Een groot aantal personen dat zich soeverein noemt, gelooft dat de Nederlandse overheid geen legitieme macht over hen uitoefent en dat de Nederlandse wet- en regelgeving niet op hen van toepassing is.

[16] Men ziet cultuurmarxisme als de veronderstelling dat een linkse elite de westerse cultuur omver wil werpen door het opleggen van marxistische ideeën.

[17] Zie bijvoorbeeld Journal for the Academic Study of Religion *Conspirituality in COVID-19 times: a mixed-method study of anti-vaccine movements in Spain, d.d. 2022; Journal of Contemporary Religion Conspirituality and the web: A case study of David Icke's media use, d.d. 2022; Journal for the Academic Study of Religion Selling (Con)spirituality and COVID-19 in Australia: Convictions, complexity and countering dis/misinformation, d.d. 2022; Government report for Department of Communities and Justice Online Far Right Extremist and Conspirational Narratives during the COVID-19 Pandemic, d.d. 2021.*

Het is een ingewikkeld narratief dat wetten beschouwt als contracten die alleen van toepassing zijn als je daar zelf mee instemt. Als je er niet mee instemt, is de wet ook niet op jou van toepassing. Soevereinen geloven dus niet langer in externe autoriteit en stellen dat alleen zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen leven. Een klein deel van hen bereidt zich zelfs voor op een gewelddadige strijd die uiteindelijk, volgens hen, door de elite geïnitieerd zal worden.

2.3 Overlap met andere (extremistische) groeperingen

Het anti-institutioneel-extremisme is geen onderdeel van het rechts-extremisme, of andersom. Hoewel er veel overlap bestaat tussen beide bewegingen qua vijandigheid tegen de huidige overheid en instituties, gebaseerd op gelijksoortige onderliggende narratieven, ziet de AIVD het als twee verschillende bewegingen.

Het grootste verschil zit hem in de manier waarop ‘de eigen groep’ wordt gezien. De rechts-extremist zet zich in eerste instantie in voor het ‘witte ras’ dat als superieur wordt beschouwd. Dominant binnen het rechts-extremisme in Nederland is de zogeheten ‘omvolkings-complottheorie’ waarin rechts-extremisten veronderstellen dat er sprake is van een joodse elite die bewust massamigratie faciliteert om het ‘witte ras’ te verzwakken. Door deze massamigratie zou het aandeel witte mensen in Nederland afnemen waardoor de zogenaamde witte identiteit wordt verdrongen. De overheid zou daarbij in opdracht van deze joodse elite handelen.

Anti-institutioneel-extremisten zetten zich in voor het volk als geheel en zien thema’s als migratiebeleid als nieuw bewijs dat de 'kwaadaardige elite' het volk wil onderdrukken, maar zien deze onderdrukking ook in een scala aan andere thema’s. Anti-institutioneel-extremisten zijn niet per definitie antisemitisch, ook zien zij het ‘witte ras’ niet als superieur. Hoewel veel boodschappen die door anti-institutioneel-extremisten worden aangehaald een antisemitische oorsprong hebben, met verhalen dat de elite bestaat uit families zoals de Rothschilds, worden er zelden expliciet antisemitische uitspraken gedaan. Er wordt over het algemeen verwezen naar de elite, zonder hierbij naar 'de Joden' te verwijzen. De AIVD acht het waarschijnlijk dat veel aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' niet bekend zijn met de antisemitische oorsprong van veel complotten. Het anti-institutioneel-extremistische narratief kan dan ook in potentie een etnisch en politiek veel diverser publiek aanspreken. Dit kan het rechts-extremistisch narratief minder omdat rechts-extremisten het zogenaamde witte ras willen beschermen en zich afzetten tegen andere ‘rassen’.

Maar doordat thema’s zoals de energieprijzen, immigratie en het tekort aan woningen volgens beide groeperingen de schuld zijn van de overheid en instituties, kunnen beide zich goed vinden in het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Het narratief is erg wendbaar en verschillende soorten groeperingen haken aan naargelang het thema hen aanspreekt. Deze gezamenlijke afkeer van de overheid en instituties, en het geloof in een complot van een machtige elite die op de achtergrond de dienst uitmaakt, verenigt hen. Waar deze groepen overlappen, worden wel antisemitische uitspraken gedaan, waarbij verwezen wordt naar bekende antisemitische elementen van boodschappen. Ook maken rechts-extremistische groeperingen opportunistisch gebruik van thema’s en acties vanuit anti-institutioneel-extremisten om zelf een groter publiek en normalisering van hun eigen boodschap te bereiken.

Tegelijkertijd zijn er thema's die bij beide groeperingen op een tegengestelde manier spelen. Op bijvoorbeeld het gebied van klimaat verschillen anti-institutioneel-extremisten duidelijk van ten minste een aantal rechts-extremistische groepen. Waar anti-institutionele groepen het klimaatbeleid zien als manier van de 'kwaadaardige elite' om het volk te onderdrukken, vindt een klein deel van de rechts-extremisten verduurzaming van de landbouw een belangrijk onderdeel binnen het nationalisme, waar zorgvuldig met de natuur wordt omgegaan. Een ander deel van de rechts-extremisten stelt dat de ecologische crisis massa-immigratie in de hand werkt. Overheden en multinationals zijn volgens hen de veroorzakers van deze ecologische crisis.

Ook over hoe de wereld eruit zou moeten zien zonder de huidige 'kwaadaardige elite', verschillen rechts-extremisten en anti-institutioneel-extremisten van inzicht. Anti-institutioneel-extremisten willen de 'kwaadaardige elite' in eerste instantie omverwerpen, zonder samenhangend beeld van wat er daarna zou moeten gebeuren. Rechts-extremisten willen naar een nieuw systeem toewerken, waarbinnen zij meer invloed hebben, om zo toe te werken naar een maatschappij waarin het 'witte ras' en hun manier van leven beschermd worden.

Behalve de overlap met rechts-extremisme, zijn er enige, meer verrassende, signalen dat enkele aanjagers binnen het islamitisch-extremisme interesse tonen in het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Ook andersom is er vanuit anti-institutionele aanjagers interesse getoond in meer conservatieve opvattingen van de islam. Zij kunnen elkaar, net als de rechts-extremisten, waarschijnlijk vinden in hun gedeelde anti-institutioneel sentiment en conservatieve waarden.

Hoewel er enige overlap zit met een aantal links-extremistische stromingen voor wat betreft hun ideeën over bijvoorbeeld de rol van de overheid, is er weinig samenwerking zichtbaar.

2.4 Internationale invloeden

Het anti-institutioneel-extremisme in Nederland wordt continu beïnvloed door ontwikkelingen in het buitenland, in het bijzonder door ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Hoewel complotdenken overal in de wereld voorkomt, vindt veel van het anti-institutionele gedachtegoed zijn oorsprong in de Verenigde Staten. Daarnaast is er in algemene zin vanuit Nederland altijd relatief veel aandacht geweest voor ontwikkelingen in de Verenigde Staten, dus ook vanuit anti-institutioneel-extremisten in Nederland. Een duidelijk voorbeeld is het argument dat er gefraudeerd zou zijn bij de verkiezingen. Toen president Trump de Amerikaanse verkiezingen verloor, werd er voor het eerst gesproken over mogelijke fraude bij verkiezingen, waarna ook in landen als Brazilië en Nederland geluiden opgingen dat de lokale verkiezingen in deze landen oneerlijk zouden zijn verlopen. Na de bestorming van het Capitool werd ook in Nederland over gelijksoortige acties gesproken. Deze ideeën zijn nooit concreet geworden.

Internationale invloeden worden ook zichtbaar bij de soevereine beweging in Nederland. De soevereinen bestaan al veel langer in landen als de Verenigde Staten, Zweden en Duitsland en ook in Tsjechië en België zijn er personen die zich soeverein verklaren. De Duitse politie heeft in december 2022 leden en aanhangers van de rechts-extremistische soevereine Reichsbürgerbeweging aangehouden. Aanhangers van deze beweging worden verenigd door een gedeelde afkeer van de invulling van democratische instituties.

Reichsbürger erkennen de huidige Bondsrepubliek Duitsland niet en vinden dat Duitse wetten niet voor hen gelden. Ook in België zijn in september 2022 meerdere huiszoekingen gedaan bij personen met soortgelijke denkbeelden. Bij één van deze huiszoekingen is een persoon na een schietpartij overleden. Hij noemde zichzelf een 'soevereine burger' en bereidde zich voor op het einde der tijden.

Tegelijkertijd is met de komst van sociale media de herkomst van bepaalde boodschappen steeds moeilijker te achterhalen. Narratieven waaien inmiddels ook uit andere landen over richting landen als de Verenigde Staten. Zo hebben anti-institutioneel-extremisten in Nederland de stikstofcrisis proberen te framen als poging van de zogenaamde 'kwaadaardige elite' om de boeren te onderdrukken. Dit begon in Nederland, maar kreeg internationaal bijval toen personen als de Amerikaanse oud-president Trump, zijn voormalige veiligheidsadviseur Michael Flynn en Fox News dit een internationaal podium gaven, evenals Marine Le Pen in Frankrijk.

Ook stromingen die geloven dat de elite zich schuldig maakt aan satanisch kindermisbruik, lijken erg op de verhalen uit de QAnon complottheorieën. Dit ging in Nederland al rond voor het ontstaan van QAnon. Als naar de oorsprong van dit soort theorieën gekeken wordt, zijn er zelfs al verhalen over satanisch kindermisbruik uit de vijftiende en zeventiende eeuw en verhalen over een kinderbloed drinkende elite uit de twaalfde eeuw.

De boodschappen en narratieven van anti-institutioneel-extremisten raken internationaal duidelijk steeds meer verweven. Afgezien daarvan is er waarschijnlijk geen sprake van grootschalige internationale samenwerking onder Anti-institutioneel-extremisten. Wel zijn er enkele signalen dat hier interesse voor is vanuit een aantal Nederlandse anti-institutionele aanjagers. Ze zien tenslotte een internationaal opererende 'kwaadaardige elite' die hun allemaal bedreigt.

Een voorstelbaar (toekomstig) risico van de anti-institutionele beweging en het narratief over een 'kwaadaardige elite' is de bruikbaarheid daarvan voor buitenlandse statelijke actoren. Zij kunnen met heimelijke beïnvloeding inspelen op maatschappelijke sentimenten om zo spanningen die leven binnen de Nederlandse samenleving te vergroten. Het is opvallend dat de extremistische anti-institutionele beweging overwegend pro-Russisch is, waarbij Poetin wordt afgeschilderd als 'verlosser' in de strijd tegen de 'kwaadaardige elite'. Hoewel deze pro-Russische houding niet per se bijdraagt aan de verspreiding van het narratief, omdat Nederlanders overwegend pro-Oekraïens of neutraal zijn over het conflict, maakt deze opstelling deze extremistische beweging waarschijnlijk wel vatbaarder voor Russische heimelijke beïnvloeding. De AIVD ziet vooralsnog echter slechts een beperkte dreiging van Russische heimelijke beïnvloeding voor de Nederlandse democratische rechtsorde. Moskou richt beïnvloedings-activiteiten ten aanzien van het Westen namelijk eerder op landen die het belangrijker of vatbaarder acht dan Nederland.

2.5 De achtergrond van het ontstaan van anti-institutionele sentimenten

Door de opkomst van sociale media zijn verschillende protesten meer vermengd geraakt. Personen vinden elkaar snel en laagdrempelig online. Personen met weerstand tegen specifiek beleid, zoals migratie- of stikstofbeleid, komen in aanraking met personen die zich richten tegen beleid op andere thema's. Ondanks deze verschillende oorsprongen van protest, heeft een deel van deze personen elkaar gevonden in hun weerstand tegen en afkeer van de overheid en instituties. Deze denkbeelden zijn vervolgens binnen deze online omgeving constant bevestigd. Tijdens de coronapandemie is dit in een stroomversnelling gekomen. Verschillende mensen en groeperingen kwamen via het internet met elkaar in aanraking en daarna samen in fysieke demonstraties. Zo is binnen deze bredere protestbeweging een steeds grotere groep ontstaan die zich afkeert van wat zij een 'kwaadaardige elite' noemt.

Een deel van deze beweging is bovendien door de tijd heen van activistisch geradicaliseerd naar extremistisch. In eerste instantie richtte men zich tegen het coronabeleid, later kwamen daar andere thema's bij. Verschillende onderwerpen die raken aan latente zorgen die mensen al hadden over de overheid en instituties, werden opgenomen in bestaande boodschappen. Deze boodschappen werden via sociale media razendsnel verspreid. Voor een deel van deze beweging bood het narratief over een 'kwaadaardige elite' een verklaring voor alle zorgen en tegenspoed die werden ervaren, en vanuit daar is dit gedachtegoed steeds dominanter geworden. De groep die is blijven geloven in dit narratief over een 'kwaadaardige elite' is verworden tot de anti-institutioneel-extremistische beweging.

Foto 2. Grote poster met de oproep om in opstand te komen tegen de coronamaatregelen, gebruikt bij een protest in Den Haag. Er staan vooraanstaande personen op afgebeeld die deel zouden uitmaken van de 'kwaadaardige elite'. Foto: ANP

3 Beoordeling ondermijning democratische rechtsorde

In dit hoofdstuk lichten we toe hoe de AIVD de dreiging van het anti-institutioneel-extremisme beoordeelt. De conclusie volgt uit de stappen uit het beoordelingskader dat we in hoofdstuk 1 introduceerden. Hierbij kijken we eerst naar de aard van de boodschappen om de ernst van de ondermijning te bepalen (in de verticale en horizontale dimensie) en om te beoordelen in hoeverre ze aanzetten tot extremistisch handelen. Daarna beschrijven we de mate van aanhang en de mate van weerbaarheid.

Figuur 3. Beoordelingskader om de dreiging in te schatten die voortkomt uit de verspreiding van extremistische narratieven

3.1 Ondermijning politiek systeem (de verticale dimensie)

De boodschappen van anti-institutioneel-extremisten zijn over het algemeen niet gericht tegen het systeem van een democratische rechtsstaat. Hoewel anti-institutioneel-extremisten het gezag van de huidige overheid niet accepteren en streven naar zaken als een nieuwe regering, in hun ogen juiste mediaberichtgeving, andere/nieuwe rechters en onafhankelijke ordehandhaving, wordt er over het algemeen niet expliciet een ander politiek systeem voorgesteld. De meeste aanhangers van het narratief maken zich hard voor zaken als behoud van de huidige grondrechten en lijken wel degelijk achter een scheiding der machten te staan. Actief deelnemen aan het democratische proces wordt dan ook als middel genoemd om de huidige situatie te veranderen. Men is het vertrouwen kwijt, maar boodschappen zijn niet tegen het systeem op zich gericht.

Het narratief over een 'kwaadaardige elite' vormt een dreiging voor de verticale dimensie van de democratische rechtsorde doordat deze op basis van *feitelijk onjuiste* boodschappen, gebaseerd op een extremistische ideologie, het vertrouwen in de instituties van de rechtsstaat onterecht aantast en ondermijnt. Zoals eerder al beschreven is, is terechte kritiek onmisbaar voor een democratie. Het is dus belangrijk om met een hoge mate van zekerheid in te kunnen schatten of de elementen uit een narratief feitelijk juist zijn of niet. De AIVD ziet geen aanwijzingen voor het bestaan van een 'kwaadaardige elite' die controle heeft over alle instituties in Nederland en de intentie heeft om, met behulp van verzonnen gebeurtenissen of interpretaties van daadwerkelijke gebeurtenissen, het volk te onderdrukken, tot slaaf te maken, of desnoods te vermoorden. Het narratief gaat uit van een feitelijk onjuist wereldbeeld. Hiermee verschilt het van (on)gefundeerde kritiek en andere uitingen van onvrede over instituties. Dit onderscheid is cruciaal.

Er is alleen sprake van extremistische uitspraken, wanneer deze onderbouwd worden met een extremistische ideologie, zoals beschreven in het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Als deze 'kwaadaardige elite' zou bestaan, dan zou deze zelf een dreiging vormen voor de democratische rechtsorde, en dus door de AIVD onderzocht worden. De anti-institutioneel extremist zal echter veronderstellen dat ook de AIVD onder controle is van de 'kwaadaardige elite'.

Een aantal instituties zijn essentieel voor het functioneren van de verticale dimensie van de democratische rechtsorde. Hieronder beschrijven we per institutie op welke manier deze wordt ondermijnd door het narratief over een 'kwaadaardige elite'.

Feitelijk onjuist?

De AIVD beschouwt het niet als zijn taak om te oordelen over de juistheid van boodschappen die in de Nederlandse samenleving worden verspreid. Het is de taak van de AIVD om apolitiek en feitelijk duiding te geven. Het is echter wel noodzakelijk om de juistheid van specifieke boodschappen te beoordelen om een inschatting te maken of een bepaald narratief de democratische rechtsstaat ondermijnt. Een kritische maar feitelijk juiste boodschap over de rechtsstaat waarin wordt gesteld dat die niet functioneert, draagt namelijk juist bij aan het verbeteren van deze rechtsstaat. Tenslotte, als er een 'kwaadaardige elite' zou zijn die het volk tot slaaf zou willen maken, dan zou dit een ernstige dreiging vormen voor de democratische rechtsorde. In dat geval zou het van belang zijn dat de instituties en de samenleving daarvan op de hoogte zijn, zodat deze dreiging tegen kan worden gegaan. Echter, het verspreiden van een wereldbeeld over een 'kwaadaardige elite' die het volk tot slaaf zou willen maken terwijl dat feitelijk onjuist is, vormt zelf een dreiging voor de democratische rechtsorde. Doordat het een feitelijk onjuist wereldbeeld is, ondermijnt dit narratief de democratische rechtsorde door onder andere haat te zaaien, angst te verspreiden, aan te zetten tot demonisering en intimidatie ten aanzien van de instituties van de rechtsstaat. Zoals beschreven in paragraaf 3.1.

Gezien het cruciale belang van het kunnen leveren van vrije en ongehinderde kritiek richting instituties, is de AIVD zeer terughoudend om de juistheid van boodschappen te beoordelen, ook als deze extremistisch van aard zijn. Daarom doet de AIVD dit alleen wanneer het narratief waar de boodschappen onderdeel van zijn, zodanig van aard is dat deze de democratische rechtsorde significant kan ondermijnen en als met zeer hoge mate van zekerheid kan worden vastgesteld dat dit narratief feitelijk onjuist is. De AIVD doet deze beoordeling ten behoeve van de duiding van de dreiging die van het narratief uitgaat, niet ten behoeve van het maatschappelijk debat.

In dit geval beoordeelt de AIVD uitsluitend of er sprake is van een (internationale) elite die controle heeft over alle instituties in Nederland en een groter geheim kwaadaardig plan heeft om, met behulp van verzonnen gebeurtenissen of interpretaties van daadwerkelijke gebeurtenissen, het volk te onderdrukken, tot slaaf te maken, of desnoods te vermoorden. Zoals u kunt lezen in de hoofdtekst beoordeelt de AIVD dit kernonderdeel van het anti-institutioneel-extremistische narratief als onjuist.

3.1.1 Boodschappen die de wetgevende, uitvoerende, en/of rechterlijke macht ondermijnen

Het narratief over een 'kwaadaardige elite' is duidelijk antioverheid. De overheid wordt, op slechts enkele door anti-institutioneel-extremisten zelf aangewezen uitzonderingen na, als kwaadwillende vijand weggezet en daarmee gedelegitimeerd. Als een van de verklaringen voor het niet functioneren van de Nederlandse overheid, wordt het World Economic Forum (WEF) in combinatie met de 'Great Reset' veel genoemd. De 'Great Reset' betreft een voorstel van het WEF om de wereldeconomie na de coronapandemie eerlijker verdeeld opnieuw op te bouwen.[18] Binnen het narratief over een 'kwaadaardige elite' wordt het echter gezien als groot geheim plan waarmee de elite naar een nieuwe werkelijkheid wil, waarin de wereld volledig door haar gecontroleerd wordt en de bevolking wordt uitgedund. Een voorbeeld van een uitspraak over het WEF is dat het WEF de Nederlandse overheid aanstuurt om de geheime agenda van de Great Reset door te voeren, zonder dat de overheid hier zelf nog inbreng in heeft. Het WEF wordt ook wel de 'spin in het web' genoemd en maakt, volgens aanhangers van het narratief, samen met andere grote, internationale organisaties 'echt' de dienst uit.

Naast de focus op de overheid in zijn geheel, heeft het narratief over een 'kwaadaardige elite' aandacht voor afzonderlijke instituties.

Foto 3. Een voorbijganger op de Prins Willem-Alexanderbrug over de Waal fietst langs graffiti-leuzen die het coronavirus en de betrouwbaarheid van traditionele nieuwsmedia in twijfel trekken. Foto: ANP

[18] Zie voor meer uitleg over de plannen van het WEF www.weforum.org/agenda/2020/06/now-is-the-time-for-a-great-reset

Ten eerste wordt gesteld dat de rechterlijke macht onderdeel is van de 'kwaadaardige elite'. Rechters worden weggezet als criminelen en er wordt opgeroepen om aangifte te doen tegen individuele rechters en hen in voorarrest te nemen. Anti-institutioneel-extremisten hebben geen vertrouwen in de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht. Er worden bijvoorbeeld boodschappen verspreid waarin wordt gesteld dat door de overheid benoemde rechters meegaan in het overheidsnarratief dat de bevolking opgelegd wordt. Ook het Openbaar Ministerie wordt bijvoorbeeld weggezet als corrupt.

Ten tweede stelt het narratief over een 'kwaadaardige elite' dat de regering en Staten-Generaal onderdeel zijn van de elite, op een enkeling na. Dit wantrouwen in de wetgevende macht openbaart zich in verschillende verspreide boodschappen. Zo wordt er bijvoorbeeld gesteld dat de verkiezingen van maart 2021 ongeldig zijn. Er zou gefraudeerd zijn en de Tweede Kamer is met een staatsgreep aan de macht gekomen.

Ook wordt er gesteld dat de wetgevende macht dossiers verzint om haar eigen agenda door te voeren. Boodschappen die hier betrekking op hebben, stellen bijvoorbeeld dat er een beeld van de werkelijkheid bij het volk wordt opgedrongen dat niet overeenkomt met de werkelijkheid. Een voorbeeld van een dossier dat de regering verzonnen zou hebben, is de coronapandemie. Er wordt gezegd dat het doel van de maatregelen niet het bevorderen van de volksgezondheid is, maar alles te maken heeft met corruptie, geld en macht van de elite. De ziekte bestaat niet of is minder erg dan de elite het volk laat denken.

Deze boodschappen zijn, los van eventuele gevolgen voor het vertrouwen in de wetgevende macht, op zichzelf problematisch door hun mogelijke effecten voor de volksgezondheid. Een ander voorbeeld zijn verschillende boodschappen over de oorlog in Oekraïne. Zo zou de oorlog geen burgerslachtoffers maken, maar wordt de bevolking dat slechts voorgehouden als onderdeel van een groter geheim kwaadaardig plan of is Poetin Oekraïne binnengevallen omdat daar laboratoria zouden zijn waar biowapens tegen Rusland zouden worden ontwikkeld. Volgens aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' krijgt de elite steeds meer macht door deze gecreëerde crises. Men gelooft dat de elite bewust de democratie de nek omdraait, een radicaal linkse agenda doorvoert en kritische burgers monddood maakt. Hiermee wil zij 'het gewone volk' tot slaaf maken en deels vermoorden.

Tot slot ziet men de uitvoerende macht als 'knecht' of 'instrument' van de elite die haar agenda uitvoert. Men heeft geen vertrouwen in de politie omdat deze in opdracht van de elite handelt en niet langer onafhankelijk is. Boodschappen die verspreid worden stellen dat de 'kwaadaardige elite' mensen op sleutelposities zet binnen instituties als de politie of de media, waardoor deze niet meer onafhankelijk zijn.

Het vertrouwen in de verschillende instituties wordt met de verspreiding van deze feitelijk onjuiste boodschappen onterecht aangetast. Doordat er onwaarheden worden verkondigd over de, volgens aanhangers, zogenaamde 'kwaadaardige elite', neemt het vertrouwen in vertegenwoordigers hiervan onterecht af. Dit afnemende vertrouwen kan op de lange termijn ernstige gevolgen hebben voor de democratische rechtsorde.

Het vertrouwen in de instituties is tenslotte essentieel voor de verhouding overheid-burger en tussen burgers onderling. Een belangrijke notie hierbij is dat boodschappen van het narratief worden versterkt en in de hand gewerkt door grieven ten aanzien van daadwerkelijk overheidshandelen en de manier waarop hierover wordt gecommuniceerd. Zo plaatsen anti-institutioneel-extremisten de toeslagenaffaire, het niet vrijgeven van communicatie rondom de mondkapjesdeal, het wissen van sms'jes door premier Rutte, onduidelijk stikstofbeleid, en andere, persoonlijke frustraties met de overheid, in de context van het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Dit soort gebeurtenissen en de manier waarop hierover wordt gecommuniceerd versterken voor aanhangers van het anti-institutioneel-extremisme het geloof in het narratief dat stelt dat burgers bewust worden onderdrukt.

3.1.2 Boodschappen die de media en wetenschap ondermijnen

Ook de 'traditionele' media en de wetenschap moeten het ontgelden binnen het narratief. Zij zouden deel uitmaken van de 'kwaadaardige elite' en daarom bewust 'fake news' verspreiden en in stand houden. Omdat men deze media niet meer vertrouwt, worden verschillende alternatieve media ontwikkeld om 'de waarheid' te verspreiden. Ook sociale media zijn een bron van alternatieve informatie. Het doel is om de toehoorder te informeren over onderwerpen die in 'traditionele' media onbesproken blijven of op een 'onjuiste manier' worden weergegeven.

Dit wordt in de hand gewerkt doordat 'traditionele' media een belangrijke rol spelen in het benoemen van desinformatie, waar anti-institutionele theorieën ook onder kunnen vallen. Enerzijds heeft de ontwikkeling van alternatieve media een groot democratisch potentieel. Want het biedt een podium aan alternatieve geluiden en mogelijke kritiek op de gevestigde orde. Anderzijds betekent de regelmatige verspreiding van feitelijk onjuiste informatie een gevaar voor het functioneren van de 'traditionele' media. Juist de poortwachtersfunctie van de 'traditionele' media is cruciaal, omdat burgers pluriforme en betrouwbare informatie kunnen gebruiken om goed geïnformeerde beslissingen te nemen.

Ook wetenschappers worden binnen het narratief van een 'kwaadaardige elite' op basis van feitelijk onjuiste informatie weggezet als onbetrouwbaar. Zij zouden deel uitmaken van de elite, een kwaadaardige agenda hebben en die heimelijk uit willen voeren. Zoals besproken stellen aanhangers van het narratief dat corona niet bestaat of minder erg is dan de elite het volk laat denken. Ook het klimaatonderzoek wordt afgedaan als 'hoax'. Deze thema's worden volgens hen met opzet gebruikt binnen het grotere geheime en kwaadaardige plan om de bevolking te onderdrukken.

Zoals al eerder gesteld, behoort niet iedereen die deel uitmaakt van de overheid, 'traditionele' media en de wetenschap volgens het narratief tot de 'kwaadaardige elite'. Binnen het systeem worden enkelen wel vertrouwd, zoals sommige wetenschappers, journalisten en politici die uitspraken doen die in lijn liggen met het 'kwaadaardige-elite-narratief'.

3.1.3 Boodschappen die een onverdraagzame parallelle rechtsorde en/of samenleving aanmoedigen

Een aantal anti-institutioneel-extremisten wil een soort vrijplaats creëren waarbij men zich aan het gezag van instituties onttrekt en vanuit waar men zich als groep met eigen milities zal verdedigen tegen de 'kwaadaardige elite'. Deze parallelle samenleving zou een schaduwregering moeten hebben, een eigen geldsysteem en eigen onderwijs. Isolationisme op zich is niet ondermijnend voor de democratische rechtsorde. Het zich afwenden van de maatschappij wordt pas problematisch wanneer er sprake is van onverdraagzaam isolationisme.[19] Binnen het narratief over een 'kwaadaardige elite' worden bestaande instituties, die immers deel uitmaken van deze elite, echter niet erkend en wordt het democratisch parlement en de door dat parlement gecontroleerde regering afgewezen. Door de Nederlandse instituties systematisch af te wijzen, ondermijnen deze boodschappen de democratische rechtsorde op de verticale dimensie.

Bovenstaande is, meer nog dan op andere aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite', van toepassing op de soevereinen. Een grote groep soevereinen stelt dat de Nederlandse wet- en regelgeving niet meer op hen van toepassing is. Sommigen van hen schrijven in brieven aan bijvoorbeeld gemeenten dat zij zich niet meer door de politiek laten vertegenwoordigen en onttrekken zich bijvoorbeeld aan het gezag door eigen identiteitsbewijzen te ontwikkelen of boetes of belastingen niet te betalen. Zij willen zichzelf volledig stateloos verklaren en daarmee onttrekken aan de Nederlandse wet- en regelgeving. Deze is op het grondgebied van Nederland natuurlijk nog steeds van toepassing.

Onverdraagzaam isolationisme

Jezelf isoleren van de samenleving is in principe niet ondermijnend voor de democratische rechtsorde. Tenzij deze vorm van isolationisme onverdraagzame vormen aanneemt. Om te bepalen of daar sprake van is, hanteert de AIVD de volgende criteria. Er hoeft slechts aan een van de vier criteria voldaan te worden, om isolationisme onverdraagzaam te kunnen noemen:

- de eigen kring wordt ontwikkeld en verder uitgebouwd op basis van het prediken van haat jegens de 'buitenwereld';
- dissidentie in eigen kring wordt onmogelijk gemaakt;
- uittreding uit eigen kring wordt onmogelijk gemaakt;
- men accepteert alleen het gezag binnen de eigen kring en de democratisch gekozen/ gecontroleerde overheid wordt afgewezen; men wil enkel uitgaan van eigen wet- en regelgeving en niet die van de overheid daarbuiten.

NB: kerkelijke, rabbinale rechtbanken of sharia-adviesorganen zijn wel legitiem zolang het bredere rechtssysteem van 'buiten' wordt geaccepteerd.

[19] Zie ook de AIVD-publicaties Van dawa tot jihad. De diverse dreigingen van de radicale islam tegen de democratische rechtsorde, uit 2004. https://www.aivd.nl/documenten/publicaties/2004/12/23/van-dawa-tot-jihad. En Salafisme in Nederland: diversiteit en dynamiek, uit 2015 https://www.aivd.nl/documenten/publicaties/2015/09/23/salafisme-in-nederland-diversiteit-en-dynamiek

3.2 Ondermijning open samenleving (de horizontale dimensie)

Hoewel het narratief over een 'kwaadaardige elite' de democratische rechtsorde vooral in de verticale dimensie raakt, heeft dit ook impact op het functioneren van de 'open samenleving'. Deze impact is echter beperkt. De AIVD schat ook in dat, mede door de wendbaarheid van het narratief over een 'kwaadaardige elite' en het gebrek aan een gezamenlijk einddoel, het anti-institutioneel-extremisme de meest tolerante en inclusieve extremistische beweging is op dit moment. Dit betekent ook dat deze beweging waarschijnlijk het meeste groeipotentieel heeft. Hieronder hebben we per criterium van het beoordelingskader beschreven waarom we inschatten dat de impact op de horizontale dimensie vooralsnog beperkt is.

3.2.1 Boodschappen die openlijke kritiek tegen instituties, machtsstructuren en andere leden van de samenleving ontmoedigen

Het narratief over een 'kwaadaardige elite' is er niet op gericht om kritiek tegen instituties, machtsstructuren en andere leden van de samenleving te ontmoedigen. Ook is het onwaarschijnlijk dat vrijheid van meningsuiting structureel wordt ingeperkt door anti-institutioneel-extremisten. Deze groep maakt juist veelvuldig gebruik van grondrechten als vrijheid van meningsuiting of demonstratie. Men wordt ook juist aangespoord om zelf onderzoek te doen en een eigen mening te vormen. Wel resulteert het narratief waarschijnlijk in polarisatie tussen voor- en tegenstanders van anti-institutionele boodschappen, wat op termijn ondermijnend kan zijn voor de open samenleving. Voorbeelden hiervan zijn online intimidatie van vermeende tegenstanders van anti-institutioneel-extremisme of het uitschelden en denigrerend benaderen van mensen die de coronaregels volgden en/of gevaccineerd waren. Ook, soms felle, discussies op sociale media of bij mensen thuis zijn gevolgen van deze polarisatie. Deze voorvallen zijn op het moment waarschijnlijk incidenteel en niet structureel, waardoor de ondermijning van de open samenleving op deze manier vooralsnog klein is.

3.2.2 Boodschappen gericht op het toekennen van andere waarden en/of rechten aan een bepaalde bevolkingsgroep

In tegenstelling tot bijvoorbeeld het rechts-extremisme, worden binnen het anti-institutioneel-extremisme bepaalde bevolkingsgroepen niet weggezet als minderwaardig of als bedreiging. Uitzondering hierop is het deel van aanjagers en aanhangers dat naast anti-institutioneel, ook rechts-extremistisch is.

3.2.3 Boodschappen die een onverdraagzame parallelle rechtsorde en/of samenleving aanmoedigen

Hoewel het narratief over een 'kwaadaardige elite' aan kan zetten tot het oprichten van parallelle samenlevingen, kan over het algemeen niet gezegd worden dat deze onverdraagzaam zijn op de horizontale dimensie, dus tussen burgers onderling. Dissidentie of uittreding uit de anti-institutionele beweging wordt waarschijnlijk niet onmogelijk gemaakt.

Een parallelle rechtsorde en/of samenleving vanuit het anti-institutioneel-extremisme zou mogelijk wél onverdraagzaam kunnen worden, waar er sprake is van een overlap tussen het rechts- en het anti-institutioneel-extremisme. De antisemitische oorsprong van veel van de boodschappen uit het narratief over een 'kwaadaardige elite' draagt hier in potentie in de toekomst aan bij.

Hoewel veel aanhangers van het narratief waarschijnlijk niet bekend zijn met deze oorsprong, kunnen rechts-extremisten hier aanknopingspunten in zien om het antisemitische aspect meer te belichten. Op dit moment heeft de AIVD echter geen aanwijzingen dat er door de bredere anti-institutionele groep vijandbeelden geprojecteerd worden op andersdenkenden.

Foto 4. Winkelend publiek in de binnenstad van Groningen. Foto: iStockphoto

3.3 Mate van aanzetten tot extremistisch handelen

Naast de ondermijning van de democratische rechtsorde, is het belangrijk om te kijken in welke mate het narratief aanzet tot gewelddadig en niet-gewelddadig extremistisch handelen. Hoewel het in principe niet expliciet aanzet tot gewelddadig handelen, voorziet het wel in een frame dat er een vijand is in de vorm van de elite waarmee men feitelijk in staat van oorlog verkeert. Aanhangers van dit gedachtegoed stellen dat zij in bezet gebied leven en in oorlog zijn met de 'kwaadaardige elite'. Het doel van anti-institutioneel-extremisten is om de 'kwaadaardige elite' omver te werpen en de in hun ogen ‘ware’ democratische rechtsorde te herstellen. Personen die deel uitmaken van de 'kwaadaardige elite' moeten volgens anti-institutioneel-extremisten gearresteerd en berecht worden. Er wordt bijvoorbeeld gezegd dat zogenaamde vertegenwoordigers van de 'kwaadaardige elite' voor een tribunaal zullen moeten komen en dat de ‘oude wereld’ hersteld zal worden. Hierbij wordt regelmatig de dood als legitieme straf voor de 'kwaadaardige elite' gezien. Ook wordt bijvoorbeeld gezegd dat er weinig vertrouwen is in een puur politieke oplossing voor dit probleem, omdat er sprake is van censuur van tegenstanders.

Een voorbeeld van meer gewelddadige uitspraken is de oproep tot burgerarresten. Dit zou voor enkelen extremistisch handelen tegen vertegenwoordigers van de zogenaamde elite kunnen legitimeren. Hierbij zijn de meest waarschijnlijke doelwitten gezichtsbepalende personen van de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, maar ook bijvoorbeeld journalisten of wetenschappers.

In de inleiding van deze publicatie noemden we al een aantal voorbeelden van gewelddadige uitwassen in Nederland. Hoewel het narratief geweld dus niet expliciet voorschrijft, draagt het mogelijk wel bij aan dit soort geweldsincidenten.

Tot nu toe is het aantal gewelddadige uitwassen van het narratief over een 'kwaadaardige elite' beperkt. Ook ontbreekt er een samenhangend beeld van hoe Nederland er na de val van de elite uit zou moeten zien. Bovendien voorziet het narratief over een 'kwaadaardige elite' niet in een specifieke strategie om 'het volk' te bevrijden van 'de tirannieke elite'. Men stelt verschillende tactieken voor om de elite omver te werpen en hen te straffen, zoals sabotage van het democratische systeem door gebruik te maken van rechten van datzelfde systeem, het aansporen tot burgerlijke ongehoorzaamheid en demonstraties. Ook het oprichten van parallelle samenlevingen wordt als mogelijke oplossing genoemd. Over het algemeen roepen anti-institutioneel-extremisten op tot verzet, maar niet expliciet tot geweld. Mede hierdoor acht de AIVD het ook twijfelachtig dat het narratief door veel aanhangers aangegrepen zal worden om geweld te legitimeren.

Het ontbreken van een eenduidige strategie of beeld van hoe de nieuwe situatie er na de val van de elite uit zou moeten zien, maakt de beweging waarschijnlijk ook minder slagvaardig. Tegelijkertijd maakt deze onvoorspelbare eindsituatie de mogelijke dreiging van geweld ook minder voorspelbaar. Bovendien is het onbekend wat het risico is op radicalisering als aanhangers met niet-gewelddadige acties niet het gewenste resultaat bereiken.

Het narratief resulteert daarnaast wel in minder gewelddadige, maar desalniettemin intimiderende gevolgen. Dergelijke intimidatie wordt in de hand gewerkt doordat er regelmatig incidenten zijn waarbij persoonlijke gegevens worden verspreid, zogenaamd *doxing*. Een aantal Tweede Kamerleden heeft bijvoorbeeld aangegeven dat zij in hun privéleven zoveel bedreigingen krijgen dat zij daarom hun standpunt weleens voor zich houden.[20] Dit soort incidenten ondergraaft het gezag van verschillende vertegenwoordigers die verantwoordelijkheid dragen voor de instituties, en belemmert ze in de vrijheid van hun handelen. Het is daarmee ondermijnend voor de democratische rechtsorde.

3.4 Mate van aanhang in Nederland

De mate van aanhang in Nederland is cruciaal voor de dreiging uitgaande van een extremistisch narratief. Als slechts een tiental personen gelooft in een gedachtegoed dat ondermijnend is voor de democratische rechtsorde, dan kan dat als problematisch worden beschouwd, maar is het voortbestaan van de democratische rechtsorde niet in het geding. Zodra aanzienlijke delen van de Nederlandse samenleving niet meer achter de uitgangspunten van de rechtsstaat en de open samenleving staan, wordt de democratische rechtsorde in haar functioneren aangetast. In de Nederlandse democratische rechtsorde ligt de macht bij de bevolking die volksvertegenwoordigers kiest en geldt er een meerderheidsregel bij politieke besluitvorming.

[20] NOS Onderzoek NOS: Kamerleden voelen zich geïntimideerd, houden mening soms voor zich, d.d. 20 november 2022.

Hoe groter het aandeel van de bevolking dat een bepaald extremistisch narratief aanhangt, hoe groter de dreiging die uitgaat van dit narratief voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde. Hoeveel aanhangers het narratief over een 'kwaadaardige elite' momenteel heeft, is niet met zekerheid vast te stellen. Kijkende naar het aantal volgers, kijkers en reacties op belangrijke anti-institutionele aanjagers en kanalen, schat de AIVD in dat er waarschijnlijk meer dan honderdduizend personen in meer of mindere mate geloven in het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Afhankelijk van het onderwerp (zoals de oorlog in Oekraïne, corona of stikstof) haken er daarnaast grote groepen aan. Een exacte schatting is niet mogelijk door het sterk wisselende landschap en de overlap in aanhang tussen verschillende kanalen en aanjagers. Opvallend is dat er ten opzichte van 2021, toen er nog coronamaatregelen waren in Nederland, een grote stijging in de aantallen volgers te zien is in 2022, in plaats van de wellicht verwachte daling na afschaffing van de coronamaatregelen.

De aanhang van het narratief over een 'kwaadaardige elite' heeft bovendien groeipotentieel, voor een deel omdat het goed samengaat met andere extremistische boodschappen en deels omdat het narratief via een aantal personen met een groot bereik veel verschillende mensen bereikt. Hiermee normaliseert de boodschap. Doordat het narratief relatief wendbaar is door het opnemen van nieuwe boodschappen over actuele gebeurtenissen en fenomenen, is het makkelijk voor andere (extremistische) groeperingen, waaronder rechts-extremistische en islamitisch-extremistische om hierop aan te haken.

Doordat bovendien zoveel verschillende boodschappen in het narratief worden opgenomen, is het potentiële bereik groot. Het speelt daarmee in op een publiek dat zich onvoldoende gehoord voelt door de overheid, teleurgesteld is in de respons van de overheid op bepaalde gebeurtenissen, of geen vertrouwen meer heeft in de aanpak van de overheid voor de diverse complexe (en vaak onderling verbonden) problemen. Dit gaat om problemen als de coronapandemie, de stikstofproblematiek, de woningmarkt en de oorlog in Oekraïne.

Deze overlap wordt in de hand gewerkt doordat de gewenste eindsituatie nadat de elite omver is geworpen onduidelijk is, waardoor deze openstaat voor vrije interpretatie en er vooralsnog geen discussie over bestaat. Dit maakt het makkelijker voor verschillende groeperingen om zich te verenigen tegen een gezamenlijke vijand. De aanhang van het narratief over een 'kwaadaardige elite' is dan ook zeer pluriform. Ook maken andere extremistische groeperingen opportunistisch gebruik van thema's en acties vanuit anti-institutioneel-extremisten om zelf een groter bereik en normalisering van hun eigen boodschap te bereiken.

Bovenstaande vergroot het bereik en de aanhang van het narratief. De AIVD schat daarom in dat het narratief over een 'kwaadaardige elite' op dit moment het meest populairste narratief is onder extremistische groeperingen in Nederland.

3.5 Mate van weerbaarheid

Zeer waarschijnlijk verwerpt een overweldigende meerderheid de opvattingen van het anti-institutioneel-extremisme

Het is heel moeilijk om vast te stellen hoe groot de daadwerkelijke weerbaarheid is binnen de Nederlandse samenleving tegen het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Vooralsnog verwerpt zeer waarschijnlijk een overweldigende meerderheid van de Nederlandse samenleving het idee dat er een 'kwaadaardige elite' bestaat die uit is op wereldcontrole. Op sociale media gaan mensen regelmatig in discussie met verspreiders van het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Media ontkrachten daarnaast regelmatig belangrijke boodschappen uit dit anti-institutioneel extremistische narratief. Bovendien heeft een groot deel van de Nederlandse bevolking wel vertrouwen in de overheid en instituties.[21] De democratische rechtsorde staat op dit moment geenszins op instorten. Ook binnen de instituties is er over het algemeen forse weerstand tegen het narratief.

Afkalvende weerbaarheid door afnemend vertrouwen in instituties

Tegelijkertijd is de weerbaarheid tegen het narratief in de afgelopen jaren waarschijnlijk afgenomen. Eerder waren de opvattingen over het bestaan van een elite die kwaadaardige plannen zou smeden om totale controle te verkrijgen, voorbehouden aan een zeer kleine groep die door weinig mensen serieus werd genomen. Inmiddels zijn deze geluiden op verschillende plekken in de samenleving hoorbaar en is de groep aanhangers aanzienlijk groter geworden. Tevens is er een aantal vertegenwoordigers van instituties dat boodschappen uit het narratief aanhangt en verder verspreidt. Dit draagt bij aan het afnemen van het vertrouwen in instituties.

De AIVD schat in dat de afgenomen weerbaarheid tegen het extremistische narratief waarschijnlijk mede het gevolg is van het daadwerkelijke handelen van de instituties. Vooral de maatregelen die tijdens de coronapandemie zijn genomen, hebben de geloofwaardigheid van het narratief over een 'kwaadaardige elite' waarschijnlijk vergroot voor een grotere groep mensen. Dat de overheid in staat zou zijn om maatregelen te treffen die de persoonlijke levenssfeer en bewegingsvrijheid in grote mate zouden raken, werd waarschijnlijk door velen onvoorstelbaar geacht tot de coronacrisis.

Daarnaast heeft ook de afwikkeling van dossiers als de toeslagenaffaire, de stikstofproblematiek en de gaswinning in Groningen waarschijnlijk geleid tot meer twijfel over de oprechtheid van overheidshandelen. Anti-institutioneel-extremistische aanjagers spelen in op die twijfel en combineren de terechte kritiek op instituties en uitingen van oprechte zorgen met het narratief dat het overheidshandelen en -falen allemaal onderdeel is van een geheim vooropgezet plan. Met dit plan zou de 'kwaadaardige elite' de bevolking willen onderdrukken en haar geheime doel van totale wereldcontrole willen bereiken. Voor aanhangers van het anti-institutioneel-extremistische gedachtegoed wordt dat narratief inmiddels als logischer beschouwd dan dat functionarissen van verschillende instituties - ondanks hun beste bedoelingen - maatregelen treffen en/of fouten maken met een negatieve impact op de persoonlijke omstandigheden van burgers. Ook mediaberichtgeving kan deze groep verder isoleren van de samenleving door bijvoorbeeld naar hen te verwijzen met termen als ‘wappie’, ‘gekkie’ of ‘fantast’.

[21] SCP Burgerperspectieven 2022-2, 2022.

Hoewel het niet mogelijk is om tot een eenduidige typering te komen van personen die het meest geneigd zijn in extremistische narratieven te geloven, zijn er een aantal mogelijke voedingsbodems te benoemen. Een voorbeeld hiervan zijn de effecten van het daadwerkelijk falen van de instituties. Sommige aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' zijn eerst getroffen door de overheid en vervolgens door de anti-institutioneel-extremistische beweging. Een andere mogelijke voedingsbodem is de toenemende globalisering. De AIVD acht het mogelijk dat mensen hierdoor het gevoel hebben steeds minder controle te hebben over lokale aangelegenheden. De groep aanhangers van het narratief over een 'kwaadaardige elite' is echter zeer divers en er is geen eenduidige typering te maken.

Duurzaamheid van het narratief

Het narratief over een 'kwaadaardige elite' is relatief wendbaar door het opnemen van nieuwe boodschappen over actuele gebeurtenissen en fenomenen. Bovendien ontbreekt een duidelijk beeld van de gewenste nieuwe situatie nadat de elite omver is geworpen. Dit voorkomt mogelijke interne onenigheid over het 'hoe' en geeft een gezamenlijk doel van 'tegen de huidige situatie zijn'. Deze wendbaarheid wordt door sommige andere groeperingen dan anti-institutioneel-extremisten ook opportunistisch ingezet om hun eigen doelen te bereiken.

Ook is het narratief vrijwel niet te toetsen omdat het een complot veronderstelt van machtige entiteiten die achter de schermen hun machtsposities proberen te behouden. Hierdoor wordt elke aangevoerde bewijsvoering tegen het narratief door aanhangers weerlegd als ondersteunend aan de boodschap dat de machtige elite alles onder controle heeft en mensen misleidt. Hiermee wordt ontkomen aan de bewijslast voor het bestaan van de 'kwaadaardige elite'.

Het belang van kritiek richting instituties voor de democratische rechtsorde

De AIVD blijft benadrukken dat het kunnen leveren van vrije en ongehinderde kritiek richting instituties essentieel is voor het functioneren van de democratische rechtsorde. Daar horen ook radicale protestacties bij die de grenzen van de wet opzoeken. Het zich uitspreken tegen overheidsbeleid, het betwisten van de rechtvaardigheid van een rechterlijke uitspraak, politici bestempelen als elitair en de waarheid in twijfel trekken van een journalistiek of wetenschappelijk artikel, of de wet overtreden bij protesten, is niet extremistisch. Dit is alleen het geval als dit onderbouwd wordt met een extremistische ideologie, zoals het narratief over een 'kwaadaardige elite'.

Op basis van publieke rapporten van toezichthouders en journalistiek is er vanuit politiek en samenleving soms ook kritiek op de AIVD. De dienst leert daarvan en probeert mede hierdoor toekomstige fouten zoveel mogelijk beperken. Dat de politiek en burgers vrij kritiek kunnen leveren en de dienst kunnen controleren, vormt een belangrijke waarborg voor de samenleving dat de AIVD zich aan de taken en randvoorwaarden houdt die beschreven staan in de wet. Het vertrouwen van de samenleving biedt de AIVD een 'license to operate': het mandaat om zijn werk te doen. De dienst moet zich daarom richting de samenleving blijven bewijzen als betrouwbaar instituut dat bijdraagt aan de bescherming van de democratische rechtsorde en andere belangen van de nationale veiligheid.

4 Conclusie en vooruitblik

4.1 Waarschijnlijk een ernstige dreiging op de lange termijn

De voornaamste dreiging die uitgaat van het anti-institutioneel-extremisme is dat de democratische rechtsorde op de lange termijn waarschijnlijk ernstig wordt ondermijnd door de verspreiding van het narratief over een 'kwaadaardige elite'. Het narratief ondermijnt de democratische rechtsorde door boodschappen te verspreiden die *feitelijk onjuist* zijn en daarmee het vertrouwen in de wetgevende, uitvoerende, en/of rechtsprekende macht en 'traditionele' media en wetenschap onterecht aantasten en de legitimiteit hiervan ondermijnen. Anti-institutioneel-extremisten willen over het algemeen de rol van de overheid niet aanpassen en geloven grotendeels in een democratie en grondrechten. De *huidige invulling* van de rechtspraak, de politie, de wetenschap, de media, het democratisch gekozen parlement en de door dit parlement gecontroleerde regering wijzen zij echter wel af en moet zelfs bestreden worden. Naarmate de aanhang van het 'kwaadaardige-elite-narratief' groeit, zal langzaam maar zeker een grotere groep de democratische rechtsorde ondermijnen. Zo kan in kleine stappen het functioneren van de democratische rechtsorde verder worden aangetast, waarbij op de lange termijn cruciale elementen van de democratische rechtsorde onder zware druk kunnen komen te staan.

4.2 Een mogelijke dreiging van geweld op de korte termijn

Daarnaast kan het narratief op de kortere termijn een frame bieden dat geweld tegen zogenaamde vertegenwoordigers van de 'kwaadaardige elite' legitimeert. De verspreiders van deze boodschap zetten niet expliciet aan tot een specifieke vorm van gewelddadig extremistisch handelen. Maar doordat ze voorzien in een frame dat er een vijand is in de vorm van de 'kwaadaardige elite' waarmee men in feite in een staat van oorlog verkeert, wordt gewelddadig extremistisch handelen tegen diverse vertegenwoordigers van de zogenaamde elite wel gelegitimeerd en kan indirect tot een dergelijk handelen worden aangezet.

Tot nu toe is het aantal gewelddadige uitwassen van het narratief over een 'kwaadaardige elite' beperkt. Doordat aanjagers over het algemeen juist een geweldloos verzet verkondigen en het oproepen tot geweld veroordelen, acht de AIVD het ook twijfelachtig dat het narratief door veel aanhangers aangegrepen zal worden om extremistisch geweld te plegen. Het ontbreken van een eenduidige strategie of beeld van hoe de nieuwe situatie eruit zou moeten zien, maakt de beweging waarschijnlijk ook minder slagvaardig. Tegelijkertijd maakt deze onvoorspelbare eindsituatie de dreiging ook minder voorspelbaar. De AIVD heeft hierin een opdracht om de mogelijk wijzigende (gewelds)dreiging van het narratief over een 'kwaadaardige elite' en eensgezindheid onder aanhangers te onderzoeken.

Foto 5. Een in Limburg opgehangen poster waarop de indruk wordt gewekt dat Mark Rutte, Sigrid Kaag, Bill Gates, Klaus Schwab en George Soros door hun hoofd zijn geschoten. Foto: ANP

4.3 Een narratief met groeipotentieel

Hoeveel aanhangers dit narratief op dit moment heeft is niet met absolute zekerheid vast te stellen. De AIVD schat in dat er waarschijnlijk meer dan honderdduizend personen in meer of mindere mate geloven in het anti-institutionele gedachtegoed. Afhankelijk van het onderwerp (zoals de oorlog in Oekraïne, corona of stikstof) haken er daarnaast grote groepen aan. Een exacte schatting is niet mogelijk door het sterk wisselende landschap en de overlap in aanhang tussen verschillende substromingen, kanalen en aanjagers. De aanhang van het narratief over een 'kwaadaardige elite' heeft bovendien groeipotentieel. Dit komt voor een deel omdat het door zijn wendbaarheid goed samengaat met andere extremistische boodschappen en ook opportunistisch wordt ingezet. Ook heeft het narratief via een aantal personen een groot bereik, waarmee de normalisering van de boodschappen uit het narratief versterkt wordt.Opvallend is dat er ten opzichte van 2021, toen er nog coronamaatregelen waren in Nederland, een grote stijging in de aantallen volgers te zien is, in plaats van de wellicht verwachte daling na afschaffing van de coronamaatregelen.

De Nederlandse samenleving is weerbaar tegen het narratief. Er zijn talloze voorbeelden waarin het narratief wordt weerlegd door anderen in de samenleving. Tegelijkertijd zorgt de aard en flexibiliteit van het narratief ervoor dat het voor mensen makkelijk is om hierop aan te haken. (Groten)deels bevatten de boodschappen immers terechte kritiek op instituties, uitingen van oprechte zorgen of wordt er gebruik gemaakt van legitieme democratische rechten en juridische procedures. Het narratief over een 'kwaadaardige elite' is daarnaast relatief wendbaar en vrijwel niet te weerleggen doordat het een complot veronderstelt van machtige entiteiten die achter de schermen hun machtsposities proberen te behouden.

Boodschappen van het narratief worden versterkt en in de hand gewerkt door grieven ten aanzien van daadwerkelijk overheidshandelen, zoals de toeslagenaffaire of andere persoonlijke frustraties met de overheid. Men voelt zich niet serieus genomen.

Hoewel er vanuit instituties binnen de democratische rechtsstaat over het algemeen weerbaarheid is tegen het narratief, is er ook een aantal vertegenwoordigers van de instituties dat boodschappen uit het narratief aanhangt en verspreidt.

De AIVD schat in dat het narratief over een 'kwaadaardige elite' in Nederland op dit moment waarschijnlijk het meest populairste extremistische narratief is. De verwachting is bovendien dat het ook op de langere termijn zal blijven bestaan.

4.4 Omgaan met het narratief

De weerbaarheid tegen de dreiging van het narratief over een 'kwaadaardige elite' hangt mede af van het publieke vertrouwen in de instituties en in de personen die voor deze instituties verantwoordelijkheid dragen. De manier waarop (overheids)instituties presteren en communiceren heeft dus directe invloed op de dreiging van het narratief en de weerbaarheid ertegen. De publieke perceptie over politieke beslissingen, beleid en bijzondere gebeurtenissen, en het beeld of de besluitvorming transparant is verlopen en of tegengeluiden serieus zijn behandeld, speelt daarbij een zeer belangrijke rol.

Ondanks de conclusie dat het narratief over een 'kwaadaardige elite' waarschijnlijk op lange termijn een ernstige dreiging vormt voor de democratische rechtsorde, is er door de aard van het narratief en de gevolgen hiervan slechts deels sprake van een zaak waar politie of justitie iets mee kunnen. Vrijheid van meningsuiting en persvrijheid spelen hier ook een belangrijke rol in. Strafrechtelijk ingrijpen is daarom lang niet altijd mogelijk en kan juist het narratief, en de dreiging die ervan uitgaat, versterken. Dit maakt dat de weerbaarheid in de samenleving tegen dit narratief des te belangrijker is. Het is belangrijk dat de samenleving het narratief herkent en onderkent dat het feitelijk onjuist is.

Foto 6. Een gedupeerde van de toeslagenaffaire laat een zwartgelakt dossier zien. Foto: ANP

4.5 Vooruitblik

Door de wendbaarheid van het narratief en het aanpassingsvermogen van aanjagers, schat de AIVD in dat het narratief waarschijnlijk ook op de lange termijn een rol zal blijven spelen in de Nederlandse samenleving. Het is dan ook belangrijk hier blijvend aandacht aan te besteden. De AIVD schat in dat aanjagers en aanhangers in de toekomst zeer waarschijnlijk steeds nieuwe thema's zullen blijven aangrijpen om het narratief 'nieuw leven in te blazen'. Communicatie over politieke beslissingen, beleid en gebeurtenissen zal hierin belangrijk blijven. Wanneer de publieke perceptie is dat besluitvorming transparant is verlopen en tegengeluiden serieus zijn behandeld, zal het narratief waarschijnlijk minder goed voet aan de grond krijgen.

Zoals beschreven is een voorstelbaar (toekomstig) risico van de anti-institutionele beweging en het narratief over een 'kwaadaardige elite', de bruikbaarheid daarvan voor buitenlandse statelijke actoren zoals Rusland. Alhoewel die dreiging vanuit Moskou momenteel dus als beperkt wordt ingeschat.[22]

Een ander mogelijk toekomstig risico is de potentiële radicalisering van een deel van de soevereinen. Hoewel de beweging in Nederland een geschiedenis kent zonder gewelddadige uitwassen en vooralsnog geweldloos is, zou het gedachtegoed mogelijk tot gewelddadige escalaties kunnen leiden. Ondanks dat een groep soevereinen gelooft dat zij zich 'uitschrijft' uit de maatschappij en zich niet langer aan Nederlandse wet- en regelgeving hoeft te houden, heeft deze overtuiging geen juridische basis. Wanneer zij dus geconfronteerd zal worden met boetes omdat zij geen belasting meer wil betalen of bijvoorbeeld uit huis wordt gezet omdat zij weigert de huur of hypotheek te betalen, zou dit tot confrontaties kunnen leiden. Het is de vraag wat er dan gebeurt. De AIVD acht het mogelijk dat dit soort confrontaties voor sommige personen een legitimering voor het gebruik van geweld kan vormen en in de toekomst tot gewelddadige incidenten kan leiden. Vergelijkbare bewegingen, zoals de *Duitse Reichsbürger* en de Amerikaanse *sovereign citizens*, vormen op dit moment een reële geweldsdreiging.

Tegelijkertijd is het belangrijk om te benadrukken dat de democratische rechtsorde een weerbaar systeem is. Het is onwaarschijnlijk dat deze zomaar uit elkaar zal vallen. Ook neemt de bewustwording over de dreiging uitgaande van het anti-institutioneel-extremisme toe. Hierdoor neemt mogelijk ook de weerbaarheid ertegen toe. De AIVD zal het onderzoek naar het anti-institutioneel-extremisme voortzetten en belangendragers binnen de rechtsstaat, alsmede de samenleving informeren over deze dreiging. Op deze manier probeert de AIVD de overheid, media, wetenschap en de samenleving te helpen om de dreiging van het anti-institutioneel-extremisme tegen te gaan. Zowel de samenleving als de instituties hebben namelijk een belangrijke taak om de democratische rechtsorde te beschermen tegen de effecten van extremistisch gedachtegoed.

[22] 24/2 - De Russische aanval op Oekraïne: een keerpunt in de geschiedenis, d.d. 20 februari 2023. https://www.aivd.nl/documenten/publicaties/2023/02/20/24-2---de-russische-aanval-op-oekraine-een-keerpunt-in-de-geschiedenis

Publiekssamenvatting

Een publicatie over anti-institutioneel-extremisme

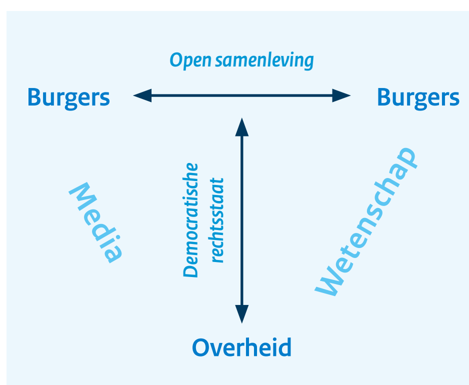
Deze publicatie gaat over het zogenoemde anti-institutioneel-extremisme. Het is van belang om in de samenleving de weerbaarheid hiertegen te verhogen. Daarvoor is het handig dat Nederlanders deze dreiging herkennen. Tegelijkertijd wil de AIVD eraan bijdragen dat overige vormen van kritiek tegen instituties niet als extremistisch worden bestempeld. Kritiek, protest en demonstraties tegen instituties - inclusief acties waar de grenzen van de wet worden opgezocht - zijn tenslotte essentieel voor het functioneren van de democratische rechtsorde.

De AIVD heeft een wettelijke taak om dreigingen voor de democratische rechtsorde te onderzoeken, zoals de dreiging uitgaande van het anti-institutioneel-extremisme. Het anti-institutioneel-extremisme is overigens geen onderdeel van het rechts-extremisme of andersom. Maar het onderzoek naar anti-institutioneel-extremisme gebeurt wel op basis van dezelfde uitgangspunten als het onderzoek naar rechts-, links-, en islamitisch-extremisme. Het doel is altijd om inzicht te krijgen in een dreiging, zodat anderen (beter) in staat zijn die dreiging tegen te gaan.

Deze publicatie is niet alleen bedoeld voor overheidsonderdelen, wetenschap of media, maar voor alle Nederlanders. Zowel de overheid als burgers zijn samen verantwoordelijk voor het goed functioneren van de democratische rechtsorde. De samenleving als geheel is aan zet om de democratische rechtsorde te beschermen tegen de effecten van extremistisch gedachtegoed.

Het beschermen van de democratische rechtsorde

Om te begrijpen hoe anti-institutioneel-extremisme een dreiging vormt voor de democratische rechtsorde, is het van belang om te weten wat precies bedoeld wordt met een democratische rechtsorde. De democratische rechtsorde is zowel een politiek systeem als een wijze van samenleven. Het gaat zowel om de verhouding tussen overheid en burgers (democratische rechtsstaat) als om de verhouding tussen burgers onderling (open samenleving). Daarbij gaat het ook om de onderlinge wisselwerking tussen de rechtsstaat en de samenleving, waar media en wetenschap een belangrijke rol spelen.

Figuur 1. Dimensies van een democratische rechtsorde

- ***Democratische rechtsstaat***
  De democratische rechtsstaat is het politieke systeem dat gebaseerd is op de vrijheden en rechten die in de grondwet zijn vastgelegd. Het gaat om regels waar de overheid zich aan moet houden om zo de vrijheden en rechten van burgers te waarborgen. Denk aan het verbod op discriminatie, vrijheid van meningsuiting, scheiding der machten, en het actief en passief kiesrecht. Onder die voorwaarden vertrouwt de bevolking macht toe aan de overheid, vanuit het geloof dat die macht in principe in ieders belang wordt gebruikt en wordt gecontroleerd door gekozen volksvertegenwoordigers. Daar hoort ook de overtuiging bij dat het in ieders belang is dat er onafhankelijke rechters, journalisten en wetenschappers zijn.

- ***Open samenleving***
  De open samenleving is de wijze waarop burgers met elkaar omgaan op basis van de democratische waarden en normen. Het gaat om het accepteren dat iedereen gelijkwaardig aan elkaar is en om het tegelijkertijd respecteren dat er onderlinge verschillen zijn. Daarbij is het van belang dat men erop vertrouwt dat we in Nederland met grote (menings)verschillen kunnen samenleven, zolang we de juiste afspraken maken met elkaar.

Anti-institutioneel-extremisme in Nederland

Sinds het begin van de coronapandemie zijn meer Nederlanders kritisch op de overheid en op wetenschap, journalistiek en rechtspraak. Het hoort bij een gezonde democratische rechtsorde dat mensen kritiek kunnen hebben op zulke instituties. Vrij en ongehinderd.

Tegelijk is een extremistische beweging ontstaan die bepaalde ingrijpende gebeurtenissen van de afgelopen jaren niet alleen verkeerd vindt of oneerlijk. Maar die zegt dat zulke gebeurtenissen onderdeel zijn van een vooropgezet plan om Nederlanders bewust kwaad te doen. Die extremistische beweging stelt dat bij de overheid, de rechtspraak, bij kranten en tv-zenders, in de wetenschap, en bij grote bedrijven, een 'kwaadaardige elite' aan de knoppen zit, die uit is op totale wereldcontrole. Deze zogenoemde anti-institutioneel-extremisten stellen dat ‘de elite’ mensen wil onderdrukken, tot slaaf wil maken of vermoorden. En dat die elite daarom als vijand moet worden gezien.

Sommige aanhangers zien de ‘Great Reset’ als de blauwdruk daarvoor. Dat is een voorstel van het *World Economic Forum* (WEF) om de wereldeconomie na de coronapandemie opnieuw op te bouwen op een manier die eerlijker is. Ook zeggen aanhangers dat ‘de elite’ de coronapandemie en de oorlog in Oekraïne heeft verzonnen, om ‘het volk’ bang en gehoorzaam te maken en zo hun ‘grote plan’ te kunnen uitvoeren.

De AIVD noemt dat wereldbeeld een narratief; een verzameling boodschappen met een verklaring voor dingen die gebeuren in de wereld. De voornaamste dreiging die uitgaat van het anti-institutioneel-extremisme is dat de verspreiding van het narratief over een ‘kwaadaardige elite’ de democratische rechtsorde waarschijnlijk ernstig ondermijnt op de lange termijn.

Waarschijnlijk een ernstige dreiging op de lange termijn
Het narratief ondermijnt de democratische rechtsorde ten eerste omdat het een wereldbeeld creëert dat feitelijk onjuist is. De AIVD ziet geen aanwijzingen dat op allerlei plekken in de overheid, de media en de wetenschap een elite werkt aan een geheim plan om de bevolking tot slaaf te maken of zelfs te vermoorden. Als extremisten dat toch zeggen en dit door andere mensen wordt geloofd, kunnen mensen hun vertrouwen verliezen in zulke instituties.

Dat kan onze manier van samenleven schaden. Want vertrouwen, zowel tussen burgers en overheid als tussen mensen onderling, is het fundament van onze democratische rechtsorde. Door het verspreiden van het extremistische narratief, dat feitelijk onjuiste informatie bevat, kunnen mensen de overheid en instituties gaan wantrouwen. Bijvoorbeeld als specifieke groepen mensen niet meer stemmen omdat ze de politiek niet vertrouwen, komen hun meningen en idealen in de politiek minder aan bod als er besluiten genomen worden over hoe dingen in Nederland moeten worden geregeld. Of als mensen niet meer geloven in onafhankelijke rechters, staat de legitimiteit van de rechtspraak onder druk.

Het narratief over een 'kwaadaardige elite' ondermijnt ook het vertrouwen tussen burgers onderling door te zorgen voor meer polarisatie - grotere meningsverschillen tussen mensen. En anti-institutioneel-extremisten trekken zich soms terug in eigen groepen en clubjes, en pleiten voor een parallelle samenleving zonder daarbij de Nederlandse wet- en regelgeving te willen accepteren.

Ten tweede is het narratief over een 'kwaadaardige elite' een bedreiging voor Nederland omdat individuele aanhangers erdoor aangespoord kunnen worden om geweld te gebruiken tegen mensen van wie ze denken dat die bij ‘de elite’ horen. Invloedrijke kopstukken die het narratief verspreiden zetten over het algemeen niet expliciet aan tot het plegen van geweld. Maar ze vertellen hun aanhangers wel dat zij in oorlog zijn met ‘de elite’. Dat kunnen enkelen zien als rechtvaardiging voor geweld.

Vertegenwoordigers van instituties, zoals politici, journalisten en rechters, worden steeds vaker bedreigd en geïntimideerd. Hoewel het altijd moeilijk vast te stellen is of het één precies door het ander komt, wordt dit onder meer toegeschreven aan onrust over coronamaatregelen en de stikstofproblematiek. Deze bedreigingen hebben invloed op de wijze waarop deze vertegenwoordigers hun functie uit kunnen oefenen. Een aantal Tweede Kamerleden heeft bijvoorbeeld aangegeven dat zij vanwege het grote aantal bedreigingen weleens een standpunt voor zich houden. Zij kunnen hun werk niet in vrijheid uitvoeren. Zo wordt het functioneren van de democratische rechtsorde ondermijnd.

Hoeveel schade het narratief over een ‘kwaadaardige elite’ aanricht aan de democratische rechtsorde, hangt af van hoeveel mensen erin geloven en hoe lang het relevant gevonden wordt. De AIVD schat in dat op dit moment waarschijnlijk minstens honderdduizend Nederlanders in enige mate meegaan in dit narratief. Het is mogelijk dat deze groep nog groeit, omdat het verhaal aansluit bij andere extremistische boodschappen. Ook worden nieuwe gebeurtenissen door anti-institutioneel-extremisten steeds weer gezien als aanwijzingen voor het werk van een ‘kwaadaardige elite’. De AIVD schat daarom in dat het 'kwaadaardige-elite-narratief' op dit moment waarschijnlijk het populairste narratief is onder extremistische groeperingen in Nederland.

Weerbaarheid verhogen en dreigingen tegengaan
Eén van de belangrijkste dingen die overheid, wetenschap, media en rechtspraak zelf kunnen doen tegen de dreiging die van het 'kwaadaardige-elite-narratief' uitgaat, is het vertrouwen van de samenleving (her)winnen. Daarvoor moeten ze zich betrouwbaar tonen en betrouwbaar communiceren. Dat is cruciaal.

Het gaat daarbij ook om het serieus nemen van tegengeluiden. Als instituties kritiek naast zich neerleggen of daar niet duidelijk over zijn, en dan toch fouten maken, zoals bij de toeslagenaffaire, dan beschadigt dit het vertrouwen van de burger. Dit versterkt de boodschap van anti-institutioneel-extremisten en vergroot de kans dat die landt bij burgers.

Hoe meer vertrouwen instituties wekken, hoe weerbaarder de samenleving is tegen extremisme. De AIVD is één van die instituties. De dienst moet zich daarom blijven bewijzen als betrouwbaar instituut dat bijdraagt aan de bescherming van de democratische rechtsorde en de overige nationale veiligheidsbelangen.

De AIVD vindt het belangrijk dat toezichthouders zoveel mogelijk publiekelijk over de dienst kunnen rapporteren, en dat journalisten vrijuit en kritisch over de AIVD kunnen schrijven. Het vertrouwen van de samenleving geeft de AIVD het mandaat zijn werk te doen.

De AIVD zal het onderzoek naar het anti-institutioneel-extremisme voortzetten en zowel overheidspartners als de samenleving blijven informeren over deze dreiging. Op deze manier worden de overheid, media, wetenschap en de samenleving in staat gesteld het herkennen en tegengaan van het anti-institutioneel-extremisme.

Dat is extra belangrijk in de context van anti-institutioneel-extremisme. Want de AIVD heeft de wettelijke taak die te onderzoeken. Dat gebeurt op basis van dezelfde uitgangspunten als het onderzoek naar links-, rechts-, of islamitisch-extremisme. Het doel is altijd om inzicht te krijgen in een dreiging, zodat anderen (beter) in staat zijn die dreiging tegen te gaan.

Definitielijst

Complottheorie
Een specifieke vorm van des- of misinformatie, waarbij mensen de overtuiging hebben dat bepaalde gebeurtenissen of situaties in het geheim en achter de schermen zijn gemanipuleerd door machtige groepen met verkeerde bedoelingen.

Democratische rechtsorde
Een maatschappelijke orde die gebaseerd is op recht en democratie. De brede benadering van de democratische rechtsorde ziet deze zowel als

1. *een politiek systeem (democratische rechtsstaat), waarin de verhouding tussen overheid en burgers georganiseerd wordt, en als*
2. *een wijze van samenleven (een open samenleving), waarin verhoudingen tussen burgers onderling georganiseerd worden (horizontale as).*

De bescherming van de democratische rechtsorde is daardoor niet alleen een juridisch-institutioneel vraagstuk maar ook een maatschappelijk-burgerschapsvraagstuk.

Extremisme
Het uit ideologische motieven bereid zijn om niet-gewelddadige en/of gewelddadige activiteiten te verrichten die de democratische rechtsorde ondermijnen. Voorbeelden van niet-gewelddadige activiteiten zijn systematisch haatzaaien, angst verspreiden, desinformatie verspreiden, demoniseren en intimideren, verwerpen van wet- en regelgeving, en pogingen om een parallelle samenleving tot stand te brengen waarbij het gezag van de Nederlandse overheid en het rechtssysteem wordt afgewezen.

Narratief
Een set van boodschappen die betrekking hebben op bepaalde gebeurtenissen, situaties of ontwikkelingen in de wereld en een zekere verklaring daarvoor veronderstellen. Deze verklaring hoeft niet expliciet gemaakt te worden, maar kan ook impliciet blijken uit het systematisch herhalen van suggestieve boodschappen.

Terrorisme
Het uit ideologische motieven (voorbereiden van het) plegen van op mensenlevens gericht geweld of het veroorzaken van maatschappij-ontwrichtende schade, met als doel (een deel van) de bevolking ernstige vrees aan te jagen, maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen en/of politieke besluitvorming te beïnvloeden.

Weerbaarheid
Het vermogen om tegenstand te bieden aan dreigingen, door de kans dat dreigingen zich voordoen te verkleinen, de schade te beperken mochten dreigingen zich toch manifesteren en adequaat herstel mogelijk te maken.

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
aivd.nl

Mei 2023